ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

УРЕЂУЈЕ

А. ХАЦИЋ.

КЊИГА 125.

1881. СВЕСКА ПРВА.

У НОВОМЕ САДУ,
СРПСКА НАРОДНА ЗАДРУЖНА ШТАМПАРИЈА
1881.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ — КЊИГА 125. — СВЕСКА 1.

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ

НА

ЛЕТОПИС „МАТИЦЕ СРПСКЕ.“

Има томе педесет и пет година, од како излази „Летопис.“

„Летопис“ је поникао из одушевљене тежње за напретком народне просвете, из ватрене жеље, да се књижевност наша подигне и да се шири изображење међу нашим народом.

Да је „Летопис“ том задатку свом одговарао савесно: доказује најбоље садржина, која се налази прикупљена у „Летописима“, од којих су до сад 124 књиге изашле на свет.

Али да би „Летопис“ могао постати још више будионицом народне просвете, да би могао народу нашем што чешће лепо казивати све, што му ваља знати; раширен је досадањи програм „Летопису,“ те тако и опет доноси забаву и поуку, а излази и чешће — четири пута у години, у свескама у величини од 9—10 табака.

Четири свеске, које су изашле у г. 1880, донеле су ове саставке:

1. Основа лепоте у свету с особитим обзиром па српске народне песме. Написао др. Лаза Костић. (У све четири свеске.) — 2. Матица Српска. (1826—1876.) У спомен њезине педесетогодишњице пише А. Хаџић. (У све четири свеске.) — 3. У очи божића. Песма З.-Ј. Ј. — 4. Вече с Костом Трифковићем. Од Милана Савића. — 5. Гангес и Јордан. Прилог историји купања, од дра Милана Јовановића. — 6. Наша новија лирика. II. III. Од Ст. В. Поповића. (У две свеске). — 7. У плиткој води. Слика из српскога живота, написао С. В. П. — 8. Расток, и како се њиме бојадише коса, од проф. М. Петровића. — 9. Женидба у Срба на селу, од Ј. Миодраговића. — 10. Невеста Љутице Богдана. Спев Милорада П. Шапчанина. — 11. Маћеха. Студија из нашега друштва. Од дра Милана Јовановића. — 12. Два прилога из г. 1827 за повесницу српског народа, од А. Хаџића. (У две свеске.) — 13. О манастиру Марчи. (По архивалним изворима). Од Ђорђа Рајковића. — 14. Павао Кенђелац. Биографско-књижевна слика. Од Ђорђа Рајковића. — 15. Посета. Песма Мите Поповића. — 16. Стари Гагић. Приповетка из српскога живота, од Ст. В. П. — 17. Књижевност: Бачванске песме. Оценио М. — Из српскога живота. Приповетке Стевана В. Поповића. Оцена дра Милана Савића. — Зи-

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

УРЕЂУЈЕ

А. ХАЦИЋ.

КЊИГА 125.

У НОВОМЕ САДУ

СРПСКА НАРОДНА ЗАДРУЖНА ШТАМПАРИЈА

1881.

ПРЕГЛЕД:

Страна

I. Грчка и српска књижевност. Од В. В. . . . . 1.
II. Један листак из културне повести наше. Од др. Милана Јовановића . . . . . 28.
III. На трећем колену. Приповетка из српскога живота. Од С. В. П. . . . . 43.
IV. Природне снаге раде узајмице. Израдио по немачком Андрија М. Матић . . . . . 75.
V. Два прилога из г. 1727. за повесницу српског народа. II. (Свршетак.) . . . . . 112.
VI. Књижевност:
Летње вечери. Приче из народног живота у Србији. Написао М. Ђ. Милићевић. Оцена Милана Савића . . . . . 131.
Зоологија за учитељске и више девојачке школе. Израдио Владан Арсенијевић. Оцена Мите Петровића . . . . . 140.

Инв. бр.

БИБЛИОТЕКА ФАКУЛТЕТ ФИЛОЗОФСКИ
У
НОВИ САД

ГРЧКА И СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ.

Велики закон напретка, који по примљеној данас хипотези влада скроз у природи, за појаве људскога друштва ваља да се нигде не огледа тако јасно, као у класичној старини Грка и Римљана. Ови народи, дошавши из Азије, у нашем делу света красно су и на миру поживели до свога века, сретни мимо све остале, што уредно и полагано претурујући све фазе младости и зрелости своје, дочекаше и доба старости, по чему и нама, млађој индоевропској браћи својој, осим друге тековине, оставише такођер узорит образац правилног културног развитка. Или су им историје баш обрађене од модерних њихових последника на западу, чији одлични умови већ од толико времена улажу своју најбољу снагу и рад, да при помоћи ако не преобилног, али племенитог материјала у остацима класичне цивилизације преставе и тако рећи реконструишу величанствену њезину зграду. Било како му драго, само узмемо ли на ум римски устав и грчку књижевност тамо до Александра Великог, те посмотримо, с једне стране, вероватно спајање оделитих породица у племена (gentes) и од ових познатије нам постала три велика општинста (civitas) Рамна, Тиција, Луцера у једну државну целину Квирита; даље, под четвртим краљем, присаједињење овој првобитној држави патриција другог интегрујућег фактора њезиног, гласовитог римског пука, па у таким чињеницама лепо видимо прву фазу закона еволуције: интегровање раштркáних омогених делова надорганског бића у једноставну масу, и, било вољно или силом, састављање више оваких целина у већу групу, као и стапање толико разних влада у једну средишну. Друго, док живљаху племенски,

доцнији римски грађани, по својој прилици, као суврeмени дивљаци, бејаху економски сасвим равни међу собом, а политички и тако; сама глава слабо се разликоваше од удова. Но у исто време заметка државе други је посао: из неодређене, несталне једноликости комбиноване велике породице образоваше се сада две врсте чланова, једни господари, историчне патрицијe, и други, који слушаху, а обоје разних стања и занимања. Ови били су плебејци, клијенти и робови, а који владаху то бејаху краљ, сенат, народне скупштине, свакојаке духовне и светске власти. За време пак републике, по потреби и са напретком цивилизације међу Римљанима, они и органи и функције — интегрована материја са заосталим кретањем — по сведоџби историје били су још стерогенији и дефинитнији.

Што се тиче, с друге стране, грчке литературе, то она исти закон еволуције по све конкретно објашњава у следећим чињеницама. Остављајући на страну да су, по предању, у најстарије време и код Грка, пре него што су се установиле свака за себе, биле међу собом спојене игра, свирка и песма као интеграције кретања разних родова, ми ћемо се зауставити мало на последњој поесији, која у почетку историчног времена представљаше сву књижевност. Заиста пре свега доказује се, да су од растурених народних песама састављена два позната епа, Илијада и Одисеја. Једноставна њихова материја, по том, пређе из неодређене, несталне омогености у одређену сталну етерогеност: из оних великих песама Илијаде и Одисеје, које у клици садржавају све доцније узвишене творевине јелинског духа, поникоше једно за другим и сустизаху се лирика, драма, историја, речитост и философија. Ове гране књижевности у тешњем смислу са оним строге науке и вештине, чије такођер диференцијације и поступне интеграције, са разумљивости им на први помисао, не находимо за нужно редом овде набрајати, и њихова толика пододељења и дубље замишљене карактеристичке особине појединих грчких писаца, све су потпуно оправдане захтевима разноликости и тачности

у њима исказиваних мисли и осећаја људских. — И све то довољно исторички оверовљено гледамо ми у старој цивилизацији како постаје и развија се: типична јелинска књижевност и горди римски устав, који по садржини својој једва до данас да имају премца на најкрајњем западу, или боље рећи изван, Европе, у оних чудних острвљана, Енглеза, што су формулисали и овај, и класичност и читави космос свеобимљући закон еволуције.

Но да се оставимо за овај мах даље римскога устава и закона еволуције, те ограничивши нашу пажњу на грчку литературу по себи посмотримо у кратко услове, под којима она могаше тако потпуно и армонички да се развије у једну органску целину. А овим предметом као делом грчке класичке старине, осим напоменутог општег философског гледишта и интереса вредно је позабавити се, друго, такођер с тога, што узевши за часак сада у најпространијем значењу, словесни производи јелинског духа свакојако такови су и толики су, да укупно у својим струкама они с правом вазда су побуђивали и побуђују велико дивљење и уважење по Грцима најобразованијих народа. — Скупивши све дотадашње искуство у једну целину потпуно обједињеног знања о природи, што је онда представљало и науку (честимице обједињено знање) и философију, Грци и азијски и европски још у шестом веку пре Христа почели су да се отресају тумачења појава космичких са становишта политеистичког или личних воља, какво је било Омирово и Исиодово, него, говорећи са Комтом, прешли су били, ако не баш одмах на поље позитивно са методом индукције, али на ступањ метафизички са дедукцијом. Они тада већ признаваху предметом знања и подлогом објективне истине независну супстанцију и одређена јој стална својства, са којима морају рачунати и богови. Тако, по историји, грчке материјалисте — јонски физиолози и абдеритске атомисте — и талијанске идеалисте — питагојејци и елеати — сматрају за предмет изучавања безличну природу и њене законе. Па није остало ни на том. Наскоро започе диференцијација; поједини удови одвојише се од заједничког стабла и основаше у одређеним границама

*

засебан живот. Најапстрактније науке, логика и математика, чији су закони најопштији, дакле се даду најпре ухватити, са Аристотелом и Евклидом претуриле су и тај метафизички ступањ и уздигле се на трећи позитивни; некима пак Стагиријанин је онако још у заједници уочио и заокружио свој део, те чим су, по њему, сазреле, и оне су се једна по једна откинуле и откидају се и данас од свог корена. На тај начин бива по све појмљиво признање Јевропе Јелади: да је она од толико данашњих наука многима рођена мајка, а другима из те почасти крштена кума, као што сведоче мало не сва имена и главни њихови називи. Философију пак и философску апстракцију Грчка је и однеговала.

Доведавши тако у систему мисли људске класификацијом појава светских у сфери релативнога у посебне и једну свеопшту групу, стари Грци такођер су се постарали, у почетку нове ере, да организују и наше осећаје, које имамо као непосредни укупни утисак апсолутнога, што се јавља у религиозном чуству. Они, који су нам завили гњиздо у тековини науке и философије — они исти оставили су нам и сасвим уређену и тако удешену економију вере, да и данас, особито ми староверци, православни, поносимо се, кад ништа главно нисмо приновили у њој. Макар да је врховна идеја монотеизма поникла у јеврејском народу, али овако развити је у догми и моралу хришћанском кадри су били само Јелини, за тај посао онако спремани својом научном и философском дисциплином кроз више од половине једног миленијума. — Пошто су били искупљени и уједно редиговани делови Новога Завета: списи јеванђелиста и апостола, следовала је даље на том темељу, и из њега поникла је, сва доцнија пространа књижевност апостолских мужева, апологета, полемика, класика заједно са свештеном поесијом. Опет Грци били су они, који су поједине богословске дисциплине, садржане у клици у светим књигама, из њих извели и разрадили моралну, апологетику, црквену историју, догматику, и др. и у њима оделито т. ј. тачније изложили начела хришћанског знања и живљења. И што је од оно

доба рађено и ради се у богословским наукама то такође бива само на основу њихових списа и они су главни извор свеколике хришћанске књижевности. Ако је у науци и философији негде нешто и изменило се, у вери се то и не покушава. А о обиму трудова јелинских на овом пољу сведоче они за нашу цркву на словенски преведени фолијанти и Мињови квартови, издања дела црквених ауктора (patrologiae graecae cursus completus) у 166 voll. — Ето дакле штогод помислимо: литературу, философију, науку, религију — све су мали Грци имали своје и то стечено готово из ничега, а дотерано до толиког савршенства, каквим се према њима не могу похвалити ни сувремени колоси од народа, те се потпуно објашњава и онај чар и уплив, што га је имала грчка образованост на два различна света, семитски (Арапе) и аријански, и чим је овај последњи, индогерманске народе у Европи, она фактички и препородила.

На које су основне карактеристичне црте те књижевности са толико титула и дражи за њезино изучавање; и какве су биле прилике тако поспешне за сретно и потпуно развиће јој? По своме обећању и с погледом на цел овога чланка, ми сада приступамо одговору на ова питања са Бернхардијем само односно грчке књижевности у ужем обичном смислу те речи и за време од њезиних првих почетака па до Великог Александра, тако зване књижевности слободног јелинства.

У првом делу свога великог дела Grundriss der griechischen Litteratur овом књижевном историку немачком прва је реч, да се грчка литература одликује од других оригиналношћу и потпуношћу. Ова примућства приписује он творачкој ћенијалности и природној снази њиховог духа а оснива на политичкој слободи Јелина. — Тако и јесте, без сумње. Припадајући најнапреднијем људском племену, аријском, у средини све нижих раса, семитске и хамитске у Азији и Африци, а у Јевропи и ако окружен Индоћерманима, али неразвијенијим него што је био сам, — грчки народ уз то још затекав се у необично дивној природи могао је широм да развије своје способности у свима прав-

цима независно од моралног утицаја околних народа, шта више да сам кроз векове утиче на друге. Јер кад разговарамо о самосвојности духовној, ту, почем горем нема подражавања, са свим је на месту онај привидни парадокс: да је кадшто пробитачније бити у додиру са нижим од себе него са вишим, све једно као што по морал човека и народа боље је подносити него чинити неправду. А Грцима у овом пољу и послу књижевном нико није предњачио, посебно и према природи поглавитог му оруђа, језика, што је експоненат унутрашњости и духа човечијег. Тако немари што су Мисирци најближи суседи њихови и Финичани у велико имали државу пре Јелина кад за љупку песму и мудре зборе њихов нижега створа језик природно није могао бити ни близу тако згодно средство као виши твор флектирајући јелински. Други у томе, у спољним приликама, нису били сретни ни налик као Грци, н. пр. одмах Римљани. И они као Индоевропци по свом језику, и народној самосталности, могли су развити потпуну оригиналну књижевност, али зашто литература њихова није друго него у највећем делу чиста имитација грчке, као што напомиње у „потчињености женскиња“ и Ст. Мил? Просто, јер јој је предходила грчка. За то исто, вели опет он, подражавање старој класичној пресекло је оригинални развитак такођер француској и талијанској књижевности и пошто је овај био започео се. Еле довде нешто (изгледа) случај, а нешто (које, по мени, пресудно је) напредност природна условише ваљаност грчке књижевности.... Од овог органичког и другог, горе напоменутога, фактора савршености њене, т. ј. политичке слободе грчког народа незнаш који је важнији. Кадгод напредност политичка претрпа и назадност језика, као код Мађара, кадкад пак природна немоћ јача је него политичка сила, као код Турака. Но где се стеку оба ова услова, ту су, било органички, било политички назадњији суседи као да их и нема. А од Грка у оно доба није био нико ни даровитији ни слободнији. Сав народ као такав, свако племе, да, и овећи градови били су по све самостални политички, појединци пак у њима поред установе робова економски тако безбрижни и

доспешни да су заиста целокупну умну и моралну снагу могли да уложе за више цели живота: за срећу и славу своју и свога народа како на другим пољима, тако и на књижевном. —

Радње телесне и духовне једног природног организма јесу неке искључно за подмирење преких животних потреба индивидуа или за одржање врсте, а друге, сувишна енергија што је преко тога развијају специје у игри, сачињавају код човека радње естетичке, које само из даље корисне су за живот. Таки послови увршћују се у оне групе продукта човечије мисли и рада, што се називају вештином и књижевношћу. Архитектура, пластика, сликарство, које у једва запамћено доба, кад су само на зградама биле резане длетом и писане бојом слике, бејаху чврсто спојене међу собом, зову се творне вештине (bildende Künste); а мусика, поесија и проза говорним (redende); специјално пак литература — то су поесија и проза. Производи естетички, будући дакле послеци енергије што преостаје од неопходних потреба за живот, са напретком образованости све се више множе и дотерују, од најконкретнијих до најапстрактнијих; и народ који је кадар показати скроз савршене примерке тога рода, каже се да има потпуну вештину и књижевност. Таки пак опет били су Грци. Од најконкретнијих продукта архитектуре Партенона, Ерехтиона, Акропоља са свима његовим дивотама па до најапстрактнијих Платонових идеја све је у њих израђено са оним објективним некористољубивим погледом на идеале, какав је само њима био својствен и могућан. Особено литература, започевши певањем и мимичком преставом дела богова и ироја, њихових краљева, у древним химнама, сабијена бејаше после у Илијади и Одисеји, тима типовима е п о с а са елементима лирским, драмским, и замецима историје, речитости и философије. Пошто се обратише од прошлости садашњости, наступа у Грка доба л и р и к е која као најглавније своје подразделе бројаше: за прелаз од епа елегију, даље мелске и корске песме, па, прелаз драми, дитирамб. Трећа врста поесије грчке јесте д р а м а што јој је главна црта философска

рефлексија и строги религиозни морал. Овима појетичним групама одговарајуће прозаичне јесу: историја, речитост и философија; за све пак, и ове и оне, постоји овај одношај и правило литературног развитка: ако нам и ваља признати, да се поједине гране самоникле грчке књижевности међу собом потпомагаху и условљаваху; опет не можемо превидити ни порећи у развитку појединих врста поесије и прозе и неку поступност и ред мисли, по коме су оне долазиле до својега савршенства и који је у горњем назначен. Најпрво се, на име, развио и усавршио еп, па лирика, па драма — код поесије; а у прози: историја, што је еп невезаног слога, говорништво (лирика прозе), те философија, која по томе бива круна како науке, тако дакле и литературе. — Толико о оригиналности и потпуности, као карактеристичним цртама грчке књижевности, и њиховим условима, природној даровитости народа и политичкој му слободи.

А сада, најпосле, да кажем оно, што ни по чем за нас није последње у погледу на овај предмет. Изучавање ма ког природног појава, а камо ли тако опште признато узоритог створа човечијег духа, као што је грчка књижевност, бива увек занимљиво и важно за сваког, но за нас Србе, као можда не за друге, студија грчке књижевности, као ни једне иначе, осим теоретичких и идеалних разлога, који су по себи довољни, има још и своју практичку, утилитарну страну. Како се, на име, мени чини, и наша новија књижевност бар је започела тако, да и што се тиче спољних прилика и њене унутрашње вредности и природе, она са свим потврђује и илуструје исте законе, што се огледају у јелинској светској литератури. Хоће ли тако остати и за даље и до краја, зависи од многих околности, међу којима није последња сазнање, да је то тако, и да има аналогије, која за до јако врло је велика. — Пре Турака у старој српској држави што је и било књижевности, то је просто подражавање онда цветућој византиској писмености (отворним вештинама да и неговоримо). Службе Србима свецима, колико знамо, то је била поесија, а живот кра-

љева и архиепископа сачињавали су књижевну прозу; све пак тако је било удешавано на грчки калуп, да изгледа као го превод са ондашњег грчког књижевног жаргона. Ни мало да би била огледало живота и духа српског тадашња наша књижевност. А то при несумњеној органичкој напредности српскога народа и у оно доба, (јер је као и грчки исте индоевропске расе) и политичкој му самосталности могло је бити тако само за то, што су Србима исторички били предходили, а географски у непосредном суседству се находили тада умно још напреднији Византинци са давно готовим језиком и литературом. Односај и случај хтео је да буде и био је доникле исти као и са Римљанима. Но од један пут пресудна околност измени се: онамо где беху Грци дођоше Турци, који покосише и грчку оригиналну цивилизацију и српску имитацију, а на њино место поставише своје варварство, стање по умну и словесну самосвојност покорених релативно поспешно, као што Турци, нижи по раси, и не учинише у умном погледу ништа од свога робља, него јошт ови, пореклом и органички пуно напреднији, само што потрпише неко време, док се у патњи и муци морално опоравише и препородише, па, то се већ види, преживеше лепо своје угњетаче ево готово и на политичном пољу, а културно и у књижевности не даду им се ни гледати. Тако, савршено по Миловој индуктивној методи диференција, тумаче се појави старе српске књижевности према новој: иста је један пут напредна и оригинална, други пут назадна и туђа имитација. Оба случаја слична су у свему, чак и политична слобода не оскудева нигде; и једина околност, у чему се разликују, јесте присутност више стране културе у старој, одсутност њена у новој. Из тога закључујемо, да је ова околност несумњена антецеденција, узрок несамосталности србуљске литературе.

Еле од кад Турци, потиснувши Грке, окружише Србе, престадоше и морални утицаји на српски дух умно снажнијих суседа, а ослобођењем политичким једнога дела нашег народа испод силе турске бише успостављене од

прилике и оне прилике и услови, у којима се нахођаху Јелини у своје доба: обоје, и Грци и Срби, политички независни, а органички и умно претежнији од својих суседа, могаху слободно и непометани ни од кога да се развијају сами из себе. С тога овде сад и јесте најудесније повести упоређење нове српске књижевности са старом јелинском. — Без сумње и пре ослобођења свога, у ропству турскоме, Србин је са свим другојачије певао (или плакао) и разговарао, него готово безсловесни Турчин, који по народној узречици, од како је, увек само „ћути“, те би по томе и ми почетак нашој народној књижевности, независној ни од кога, могли ставити у раније време. Али како и књижевна историја, као и свака друга по конкретним у опште, броји се само по писаним споменицима језика, то ми такођер узимамо за прве књиге наше новије литературе истих година ослобођења и одмах по томе штампане народне песме Вукове, таман као што су то Грцима Илијада и Одисеја Омирова Као што је свеопште познато, јер је довољане паглашавано, унутрашња сличност ових јединствених грчко-српских народних епопеја по свему своме склопу и начину казивања потпуна је, које је свакојако врло битно; но што за нас, бар у овај мах такођер није мање значајно, и спољашње судбине њихова постанка и приказивања у садашњем им облику чудно се заиста подударају међу собом, тако, да и с оте стране поједини моменти и фазе у њихову развитку узајамно се допуњују и објашњују. Јер ма колико да се устежу западни научењаци, свикли на ауктore само с пером у руци, примити знамениту теорију старог немачког Вука — Wolf — да су Илијада и Одисеја под именом Омировим скупљене грчке народне песме; за нас Србе, на чије очи и уши слепци певају тако исто дивне песме, једино може да ваља, а док се ове достојно оцене, и за остали учени свет ваљаће, само ипотеза Волфова. Омир, то вам и није ништа друго него Вук, који да је живео само у време, кад није била тако распростртa вештина штампања, нећу рећи писања као за Омира, па да су још оне по њему скупљене песме мало дотеране

односно посастављане у повеће целине [1]), објављене доцније, кад слободан народ, занимајући се садашњошћу, епску прошлост остави историји, — могла би и за ауктора наших песама завршити се лепа књижевно-историчка крајина, као год за Илијаду и Одисеју. Та и овако, кад сви знамо шта је, извесне народне песме, краткоће ради, називају се ипак просто Вукове, које име без сумње остало би им и у том случају, ако би српска влада, као што је био говор, подобно атинском Писистрату, прегла, да изда критички редигована Вукова дела; што, да узгред кажемо, и са свим је природно и умесно код тако јединствено националних књижевника, као што су Омир (ако ћемо да претпоставимо његову доста вероватну екзистенцију) и Вук, и нема никакве разлике та рекао народно, та њино. Какво је дакле чудо, што су бог те пита кадашње грчке народне песме под именом скупљача и првога издавача свога Омира дошле до нас.

У Грчкој, по Омиру, угледајући се на њега, јавило се било читаво коло певача, који су материју својим песмама узимали из круга прича иројског доба. Знаменити су били ови тако звани киклици не толико по унутрашњој вредности својих умотвора, јер су они добро само угодили технику Омирову, него више по томе, што су из њих црпели доцнији вештаци и драматици грађу и теме за своје производе. Нећу овде спомињати њихових имена; боље да кажем кога од српских киклика. Или зар је мали број песама после Вукових народних, што су испеване у нашој књижевности подражавајући њима? И неке баш са свим су достојне својих узора. Какав је само покојни Јоксим Новић, који је јуначку народну традицију у своме „Српству“ онако дивно обрадио и у оним деловима, где то није учинила народна поесија, или није покупљено. Па Огњеслав Утјешеновић, што у своме „Недељку“ онако мајсторски умеде да споји природу и вештину, да не можеш сит да га се начиташ. Још је

[1]) Склапање у поједине целине наших народних песама означава г. Стојан Новаковић као важан посао око њих, коме би већ било време. Види кратку но красну расправу о томе у приступу к његовом „Косову“

уметнији, а опет са свим у духу народном нева Мажуранић. Не знаш с које стране више да оцениш његово цртање црногорског живота у „Смрти Смаил-аге Ченгијића“. Бољих киклика немају ни Јелини. Епика српска, можемо с образом рећи, испевана је до данас са свим у духу народном; у њој, као и у грчкој, јасно се огледа по садржају и облику живот народни као ни у којој иначе, а находе елементи и замеци за све остале врсте једне националне литературе. Какве само грађе има у њој за народну драму! Како су дивни и, што особито ваља за трагедију, досљедно изведени јуначки карактери: Марко, Страхиња, Милош, старина Новак и други исторични и приватни; све је типично. А морал, што се у грчким драмама особито хвали, премда им у епици није на истом ступњу, на којој је висини у нашим песмама, могао би се одмах просто применити у српској драми; а тим лакше, према захтевима трагичке вештине, попунити овде онде. Ко би пак рекао, да што се тиче положаја живота и фабула, које вреде да буду предмет трагедија, то су најлепше већ престављене и обрађене у грчкој и у новијој страној драми, томе би могли прстом показати сасма сличне у српским песмама. Шта је Омер и Мерима него Ромео и Јулија и Наход Симеун него Едип? Видосава Момчилова — то је права Клитемнестра у Софокловој Електри; и каквих слика би се нашло у III. књ. Вуковој за српске „Хајдуке“, а у свима и нових по свему оригиналних догађаја и ситуација за српског песника највишега рода поесије! — Српска будућа историографија прообразована је такођер у народном епосу. Новије песме вукове (IV. књ.) о бојевима за слободу и Срба у кнежевини све су историчне, а за црногорске у једној примедби Вук изрично вели, да је у њима више историје но поесије. — Речитост као грчка што прве узоре своје налази у говорима Омирових јунака, тако ће и српска почети бројати се од беседа у народним песмама, где их има по све красних и разборитих. — А наћи ће се и приказивати из јуначких наших песама и по које зрнце

практичке мудрости, свеједно као што грчка философија (Платон) наводи по гдекоји паметан стих Омиров.

Што се тиче грчке односно српске лирике ни ту нисмо постидни. Народних песама овог рода т. ј. којима се незна певач по имену и који не би био писмен књижевник, Грци имају само мало и то је сумњиво, тако зване Anacreontea; нама пак остале су од Вука приређене две велике збирке (I. и VI. књига) дивних лирских песама, врло разних врста. И шта вели Врчевић какве се сувише изводе у оним земљама српским што још не знаду на чему су! А док то дане душом, хоће се онуда разлегати и друкчије и како у овој тачци тако у опште испуниће се велике пророчке речи Доситијеве за онај народ и земље. Уметна пак лирика српска у Бранку, Јовановићу и другима мање више и незатеже других жица нити пева другим гласом, до ли, као што једино и ваља народним. — И почетак српској драми учињен је врло добар. У Грчкој, и ако је одмах оберучке прихваћена и доведена до врхунца у Атини, она је пореклом дорски створ; а српска прва и права народна драма постала је у Црној Гори, тој другој Спарти. Спев капетана Сава Мартиновића неписменог поете у V. књ. Вуковој „Жалост и радост по смрти књаза Данила“, и особито „Лажни цар Шћепан Мали“, те „Горски Вијенац“ владике Његуша што се тиче технике за прве оригиналне покушаје врло су добри; а односно унутрашње песничке вредности нарочито „Горски Вијенац“ несравњен је. Са грчким заједнички имају корове, кола, предмет пак им је исторички догађај као Фриниху *Μιλήτου ἅλωσις*. Па шат у напредак, у српској Атици и Атини, у слободној Србији и Београду, где је од скора подигнуто и народно позориште, достојно се продужи српска драма у наговештеном народном духу, што према правцу, који је од Вука узела наша књижевност надати се да друкчије неће и не може ни бити.

Толико о изворности српске литературе, која изворност могла би се дедуковати и из паралелизма у условима природне даровитости и надмоћности као и односне

политичке самосталности јелинске негдашње и српске од новијег датума; али ми ето показасмо и стварно да наша млада књижевност у свим поетичним струкама потиче и оснива се на народним песмама, томе прототипу сваке оригиналности, и које су извесно оригиналне и за оне, којима нису то Илијада и Одисеја у том смислу, да су од безимених и неписмених ауктора, као што ми судимо.

Прелазећи сада од писаних песама на писани говор народни, од поесије на прозу, ми би смо слабо имали прилике да поређујемо српски са грчким, почем, по моме мишљењу, уметне српске прозе до данас по готову и нема. Вук, Новић, Љубиша и последње године на глас изашли Милићевић — ето ти наших прозатора, истина каквих се тек може желити, специфично српских, али је то по све мало и они су обрађивали највећим делом само народно причање и скаску. Иначе осим Вуковог право иродотског казивања српског војевања на дахије у „Даници, алманаху му, ми немамо своје народне историографије нити имамо српске писане речитости, зар што није цео нам народ још слободан од спољашњег непријатеља него док се почну, по свршеном уједињењу, труди и борбе око тога испитивати и причати тада ће бити дошло време српској историографији; а кад наступи рад око остварења унутарње слободе и развитка народне уставности, настануће период речитости у нашој књижевности. Пошто, најпосле, стечено буде све мало час споменуто и стану Срби да живе потпуним народним животом, поникни ће народна философија, која је цвет и плод живота, о коме она у целокупности и размишљава. Потпуност дакле, друга карактеристична црта грчке литературе, нашој књижевности за сада оскудева. Дала би се можда нешто и растумачити ова непотпуност и неизвршеним до краја другим условом свестраног народног развитка, као што напоменух у предидућим реченицама, краткоћом минулог времена делимично ослобођеног српства и др.; али ја претпостављам, кад не можемо да говоримо о разним врстама српске прозе и њеним књижевним преставницима појединце, да у овом крајњем делу своје рас-

праве поведем реч о прози у опште и особено о неопходном услову њеном и целокупне литературе, о књижевном језику односно наречију српском, наравно, као што сам чинио до сад, упоредно са грчким и на темељу више примењиваних философских начела.

То што ми, код красне наше поесије, немамо своје прозе, ни мало није необично нити ишта неправилно. На против, јер је таман исто било и у Грчкој, по сведоџби историје књижевности. Па да ће остати и дуже, да ми живимо о самим песмама, не би било страшно, јер онамо такођер „за чудо дуго је трајало, да су Атињани сматрали само ритмички говор за предмет вештине, невезани пак тек као средство за разумеване и одправљање нужних послова. Прозаичко писање поче истом од како се бејаше потпуно развио државни живот, тако, да оно није могло ни напредовати напоредо са наглим развитком тога живота, ни достизати за пуноћом мисленог градива, итд.“ — како вели други ауктоpитет у овом послу (Ernst Curtius, Griechische Geschichte, III. 504—5). И иначе свугде је тако: проза као средство саопштавања мисли и осећаја вазда се јавља и находи у књижевностима доцније него стих.

Иста истина може се увидети и показати a priori са психолошког и опште философског гледишта. Узмимо ствар као што јесте и поредимо у обичном животу човека, који пева или плаче са другим, који мирно разговара, па то су у књижевности поета и писац прозе. Душевно расположење првога то је стање духовних покрета и идеалне узбуђености, дочим је други упоредно тишији и смишљенији. Према томе они обојица и служе се у изјављивању своје унутрашњости односним слогом и начином, којим ће најпоузданије да пробуде у слушалаца и читалаца осећаје и мисли сличне својима. Прозаиста ако више пута и рад је да рече коју оштрију и згоднију али то бива много ређе према поети; овај у далеко већој мери употребљује особине ефективнога говора. „Песничка слобода“ огледа се у честини и жестини обрнутога реда речи кад свакојако сме да намешта фразе и изразе неби ли само узбу-

дио и другога као што је узбуђен сам. Исто у раздражености својој титра се китњастим фигурама без броја. С друге опет стране, што је такођер од силнога утиска, поетични говор одликује се и служи краткоћама од сваке руке: елизијама, испрекиданим реченицама, и место ових често пута чистим усклицима; нипошто пак и подужим и никаквим периодима, тако, да у песми обично сваки ред је мисао; прирок, подмет са по неким додатком па је реченица готова, јер за велико слагање нема се каде од узбуђености, те су речи и реченице невезане и растурене на све стране. Како је пак на први поглед то све друкчије у прози. Овде су емоције и свако кретање побачени, расути и нема их, а превлађује мирноћа и смишљеност, као наравно, стања душевна писца и читаоца. Тако проза с многим фигурама и није права проза него се назива поетичном; ред речи не сме увек и здраво бити „обрнут“ као у песми; елизија, прекинутих реченица или усклика и мање је, — али тако како ето нестаје свега онога што је и знак и повод узбуђености, покрета, у истој мери материјал говора, речи, могу сада да се боље ређају и интегрују; реченице су везане конјункцијама а и остале партикуле добро су заступљене; главним деловима реченице за разјашњење додају се не само поједини други изрази него читаве нове реченице, тако, да јединица прозе по готову бива период, и од тачке до тачке мало кад да се у прози не нанижу по онолико реченица колико у стиху има речи. А то су све знаци веће напредности; јер стања узбуђености и духовних покрета јесу претежно душевна расположења младости и индивидуа и њиховог скупа, народа; а тихост и смишљеност предпостављају у опште сталоженост и зрелост код човека и људи. Ово је са стране субјективне. Објективно пак кад промислимо о изложеним особинама поетичког и прозаичког слога те нађемо међу њима тај однопај, да се овај — проза — од оног поесије — одликује расипањем кретања — емоција — а интегровањем материје — речи — онда је то сушта еволуција, тај највећим бројем чињеница до данас подупрти закон напретка це-

локупне природе па дакле и нужног развитка прозе по поесији.

Даља извођења у погледу на овај предмет могу такођер да се чине из истог начела напретка, као: који језици или која наречија једнога језика згодније су средство књижевности и њезиних врста. Кад је проза виши род говора и то с тога, што боље слаже речи у реченице него поесија, онда ће бити напреднији и онај језик односно диалекат који буде боље слагао гласове у речи, и односај између диалеката једнога језика и врста писања биће по теорији тај, да јаче интегрујући диалекат употребљаваће се за прозу, а слабије интегрујући за поесију. Ова поставка односно разних језика посведочава се искуством у толико, што знамо да језици чим су на нижем ступњу тим имају и дуже поједине речи и неспојеније реченице т. ј. обоје лоше интегровано; а идући на више од аптотичних, аглутнујућих ка амалгамујућим, флектирајућим све им је спретније и удесније и у лексикалном и у синтактичном погледу [1]), док најпосле тако звани анаптотични „несклањајући“ данашњи западно-европски језици достигли су вршак интеграције и гласова и речи те су им за то и књижевности најсавршеније. Јер без икакве сумње језик и књижевност једно је другим тако условљено, да caeteris paribus што напреднији језик то је напреднија и књижевност, и обратно, од савршенства књижевности може да се закључи на савршенство језика.

А ради објашњења и потврде нашега назора о односају међу диалектима и поесијом или прозом исте књижевности, позивамо се овде изреком на стару јелинску литературу упоредно са српском. У Грчкој, као што је добро познато, разни диалекти од времена на време уздизали су се на ступањ књижевног језика. Тако књижевни језик био је најпрво јонски говор, у ком је испевана епска поесија, елегија и јамбиске песме; мелска лирика послужила се у главном еолским наречијем, а

[1]) За пример горе и боље интегрованих реченица поредимо опште познату јеврејску прозу у стихови и коју год индоевропску, јер су и дотични језици друкчије напредни.

корска дорским; драма пак и даље, врсте прозе (осим са свим раних логографа и философа) писани су атички. И у српској књижевности, као што се зна још боље, такођер је писано и пише се у више наречија: јуначке народне песме највећим делом постале су у јужном говору; лирика пак, као и јелинска, пева се мешовитим, јужним и источним (у старије време у Дубровнику и западним) диалектом. — Не мислимо овде излагати опширно карактеристике свију грчких и српских наречија, као што је Колар поређивао грчке и словенске диалекте; но сличност и паралелизам грчко-српских првих, јонског и јужног с једне, и последњих, атичког и источног с друге стране није могуће на први поглед да не падну у очи свакоме и по свом органичком склопу и по функцијама им у литератури. Ширина и развученост, главне црте јонског наречија, што се огледају у неконтрахованим пуним облицима му доликује таман оној врсти књижевности, која се истиче тим истим својствима: обоје, и оваки диалекат и поесија нарочито епска баш што су тако слабе интеграције с тога и јесу први појави у књижевностима. У другу руку атички диалекат, за који веле да је варијетет јонскога, дакле овај исти по времену доцније развијен, не трпи никако оно епско обиље самогласника, него их по три слива у један и у свему представља краће и сабијеније облике; за то исто и јесте у грчком преставник савршенијега рода говора и писања, од драме на више до философије. Због најбоље интегрованих својих облика он је нађен најзгоднији за најинтегрованију врсту књижевности, за прозу. — Није да треба да буде, према нашем философском захтеву, него тако јесте и са јужним и источним српским диалектом. Лијепо, лијепијем, лијепијех, лијепијема — од ових слатких херцеговачких облика не може бити удеснијих за дивне наше јуначке песме. Према одговарајућим источним: лепо, лепим, лепих, лепима они се односе свеједно као и у првом ево стиху Илијаде *Μῆνιν ἄειδε θεὰ Πηληιάδεω Ἀχιλῆος* подвучене дуге неконтраховане речи са упоредно лоше интегрованим гласовима — на према истим

само сливеним облицима атичким *ᾠδὲ Πηλείδου*. Ама за интегрованији говор, за прозу српску, и ако је покушавано и покушава се једнако, стално не може се одржати јужно наречије, као онамо јонско за грчку прозу што није могло остати. Макар да су Иродот и први философи у грчкој, а Вук у српској књижевности почели да пишу диалектом епа и прозу, али док имађаше и има сабијенијег т. ј. за неколико савршенијег наречија, ово мора само од себе бити усвојено та пре та после за напреднији род писања т. ј. за прозу. Ту није кадар да одлучи ни ауктоpитет и пример свеопште уваженог стручњака г. Даничића, о кога се данас отимају Загреб и Београд — зашто? јер сила универзалног природног закона еволуције: расутог кретања и интегроване материје, чему је само једна више илустрација и део прозајичко писање на према поетичком — овај закон, велим, неодољив је и видимо да и неосетно ми се владамо по њему, кад у слободној Србији, што је данас и политички и књижевно најнапреднија српска провинција, источни диалекат (који, узгред буди речено, такођер говорио се и говори се у Старој Србији, колевци и средишту српске славе и државе) већ се утврдио као књижевни језик нарочито за прозу. А за у напредак судим, овај источни говор широм ће освојити читаво књижевно поље наше и бити усвојен и онде, где то данас још није [1]).

---

[1]) Преведох овде два три места из чувене грчке историје споменутога горе Ернста Курција, што се односе на крајни део моје расправе. Сматрам овај чисто стручни навод тим за бољу потпору и потврду свога мишљења, што он није писан ни с најмањим погледом на сличност развитка грчке и српске књижевности и у опште на теорију еволуције, која је мене довела до мојих закључака, — а тако се добро слажу обоје. Само где у тексту стоји јонски ту ваља помислити на јужни, а где атички стоји — источни српски говор, па остало што се каже о прози и поесији и о карактеристикама наречија да се лепо применити и на нашу књижевност. Ево тих комада:

II. књ. стр. 250. „Грчки језик у Јонији свестрано се развио. Осим омирскога и заомирскога епа и имна благо елегијске и јамбиске поесије у њему је било положено. У Јонији се најпре почело опширније употребљавати и писмо. Оно је прво примењено на домаћу вештину, јер

*

Са таким доказом о прози и њеном наречију у опште и о природном носиоцу српског невезаног слога на посе завршујем ја свој упоредни чланак о грчкој и српској књижевности, у ком сам се трудио да преставим паралелизам у условима самониклости њиховог односног постанка и развитка појединих им грана. За овај предмет, помислиће неко као што и сам знам, требало би и много више места да се напише и времена да се достојно проучи, него што сам ја могао да му посветим и одвојим;

еиске песме, које су без помоћи писма сневане и биле постале својином народном, помоћу овога распространише се, утврдише и продужише“....

Стр. 251. „Но ма како да је била богата књижевност јонска, грчка проза још се није била вештачки развила; овај напредак у развитку језика остао је да га спроведе Атина; језик бејаше још довољно свеж и млад, да прими и врати особине атичког духа, а овај атички дух показује се, као у оделу и обичајима тако и у језику, у већој простоти и простијем облику. У Атици се говораше наречије, које заузимаше извесну средину између наречија разних племена грчких, и с тога бејаше особито згодно, да буде средство свеопштег разумевања свију Јелина. Јер, и ако више сродно са јонским, ипак атичко наречије бејаше се одржало слободно од многога којечега, што се је на острвима и на оностраним обалама развило било као јонске особине, тако наиме од тежње растављања самогласника (Vokalauflösungen), а с друге стране много је задржало, што се подударало са наречијама европског копна, као особито неустегнуто употребљење дугога а — гласа“. — „Прим. 89. Склоност за кратке и сабијене облике својствена је атичком диалекту.“

Стр. 252. „Ово наречије бејаше орган, у ком се изјави дух Атињана. Њихова енергија одвраћаше се од свакога губитка у времену; њихово чуство за умереност не подношаше никаквога сувишка ни разврености, њихов јасни разум никакву нејасност и замршеност; они бејаху научили у свему правце и одважно ићи к цели. С тога је у њиховим устима постао израз краћи и сабијенији, језик озбиљнији, силнији и мужанственији. Речи су развиле се у одређеније појмове; место чувствене наочигледности истакла се више чиста мисао; место простога ређања мисли они су научили исказивати разне облике у којима једна мисао другу условљава, поткрепљује и раширује финијим начинима скопчавања реченица, и кроз то је грчки језик развио таку снагу, какве у старијем језику поесије и песама заман ћеш тражити, јер се није никад ни показала.“

„У току развитка постао је атички говор онаки, да је у Перикловим устима био снага, што управљаше државом. То је било у оно време, кад у Атини читање и писање већ опште распрострањено бејаше, и то је поглавито допринело, да су речитост почели изучавати.“...

али моја намера није ни била да изнесем слику потпуно израђену у свим бојама него само у главним јој обрисима, што, с позивом на философске принципе, на које се у раду ослањах, надам се да у целом нисам промашио. Па кад ствар тако стоји т. ј. да се новија српска и стара грчка књижевност и језик подударају међу собом и заједнички обе се оснивају на општим природним законима као иначе не тако очевидно друге литературе; то онда ако не за љубав ових великих научних начела а оно зарад практичне користи и науке, коју можемо ми Срби поцрпсти из једнакости досадашње и за сличност у будућности и до краја (дај Боже) своје књижевности са грчком, за то бар, велим, ваљало би да попрестане једанпут код нас она неупутна повика на стару класичност, која издаје свашта пре само не особито разумевање предмета.

ДОДАТАК.

У „Српским Новинама“ од год. 1877. штампан је записник једне седнице ученог друштва у Београду, одсека за науке философске и филолошке. Предмет тога протокола у кратко ово је: Члан Јован Ђорђевић читао је, на име, 4. маја 1874. свој предлог о превођењу јелинских и римских писаца. Пошто је набројао разне користи отуда и именовао све, што је у грчкој и латинској књижевности најзнаменитије и од сталне и опште вредности, итд. одлучи одсек, по саслушању и претресу предлога, да као у тадашњим околностима не може улазити у расправљање његово, него оставља целу ствар времену и удеснијим приликама. Предлог пак да се штампа у друштвеноме „Гласнику.“ [1]) — Тако беше нашао одсек да реши један ваљано мотивовани предлог јамачно из обзира на важност саме ствари, и на достојанство ученог друштва и његовог члана предлагача. Али секретару одсека, г.

[1]) Ово није учињено до данас. А вредно би за цело било чути предлог и мотивацију г. Ђорђевића.

Милану Кујунџићу, који је уједно и професор философије на великој школи, то не би доста, него он за себе поднесе и против целокупне старе класичности и против штампања самога предлога г. Ђорђевића у Гласнику своје одвојено мњење.

Ово одвојено мњење у многом је неумерено. Осим што почиње са „од важнога до смешнога само је један корак“ и посао превођења класика назива „прост луксуз“ и „проста превара,“ говори о „ћутуре погођеним преводиоцима,“ вели да би стара књижевност „само заглупљивала,“ за стил каже да треба да иде из природног одушевљења, а не да је „измајсторисан а пуст гроб“, предлог неда да се штампа „као нека озбиљна ствар“ него „да се преко њега без икакве церемоније пређе на дневни ред;“ — осим, велим, ових формалних неисправности, г. Кујунџић, није у своме одвојеном мњењу навео ни стварно јаке разлоге против класика и њиховог превођења на српски језик. Јер на што је налик оно кад каже да за то не треба преводити ни тумачити грчке и латинске писце Србима, што су тај посао врло добро урадили за свој народ енглески, француски и немачки филолози, а наши образовани људи знаду бар по један од ових новијих језика, па нека па њима читају Грке и Римљане? То је свеједно као кад би рекао, да се ништа у опште не праводи из туђих литература, него читај на оном језику који разумеваш од она три, јер на сваком од њих има преведено што је год лепше и честитије у свима осталим. Ама производи књижевности у тешњем смислу, као предмети естетички, најслађе се уживају баш на свом рођеном језику и ми се дичимо кад можемо да покажемо који признато класички комад из стране литературе лепо преведен на српски. Па нестоји са свим ни оно што вели, да би српски преводиоци тешко могли изнети преводе тачније и складније, него Енглези, Французи и Немци, јер су ови стару књижевност преводили и тумачили са великим трудом и разумевањем. Та баш за то, што су већ странци пре нас тако ваљано обрадили старе језике и литературу, могли би Срби имати врло добре

преводе, јер би се наши књижевници користили њиховим пословима као не они страним, почем нису имали таких предходника, као ми њих. Разуме се да би ми морали имати иначе способне људе, који су кадри употребити где нађу што честито. И за што да морају бити бољи српски него други, канда је српска књижевност у свему напреднија него енгл. франц. и немачка? Чему напред их осуђивати и ништити?

Други разлог односи се на саму ствар. У њему се тврди да старе књижевности управо нису ни за што, а под књижевности разумева и науку и философију, што, вели, предлагач и не предлаже да се преводи. Па онда у два у три реда збриса и једно и друго. — Г. Ђорђевић је добро знао шта предлаже и разумевао је сигурно књижевност у ужем значењу. Но да видимо, узгред, каква је, по г. Кујунџићу, грчка наука и философија. „Осим Евклида можда и гдекојег фисиолога и кемичара и зоолошијске студије Аристотелове“ остало није ништа. Нарочито „философија говори као дете кад нагађа.“ Природна је ствар да су природне науке, конкретне преставе о јестаству за више него две хиљаде година што је прохујало од времена грчког, измакле напред и измениле се, јер њима и искуство од десетине година много ваља, те дакле није велико чудо ако стари физиолози и кемичари као такови не би исповедали били назоре данашње науке; али оно што долази после физике, *τὰ μετὰ τὰ φυσικά*: наука о начелима света и у опште философија грчка а на по се Аристотелова мислим да је нешто друго и не би се смело оправити тако лаконски. Или зар би се по историјама философије самима Грцима уступала по трећина или и половина простора, на коме се излажу философска мишљења, осим грчких, и латинске бивше и данашње енглеске, француске и немачке Европе? Какви су само Платон и Аристотел! Не збори се тако о њима. Тесан би био Летопис казати ко су они и наводити како их оцењују стручни људи, а не овај додатак, и г. Кујунџић, по своме занимању, знаће то боље од нас, него само тако говори што не воли класичност. Особито Аристотел — то вам је један

са свим модеран наученьак, коме за то што се свугде служи индуктивном методом извесни философи готово одричу своју титулу и друштво. Ево како он од прилике разговара одмах у првој књизи своје метафизике: „вештина, вели, буде кад из великог броја искуства образује се општи појам, који обузима све сличне случајеве.“ А за читав овај спис који смо напоменули и горе, Ото Либман рече ономадне, у додатку „Бечких општих новина“ бр. 156. 5. августа 1880., да се у њу (Аристотелову метафизику) може сместити цео пространи комплекс искуства, ипотеза и теорија, што се разумева под именом модерне науке; и дословце ово: „Ну (многи природњак и други научењаци изненадиће се кад чују али је истина!) космологија Кант — Лапласова заједно са својим продужењем, Дарвиновом теоријом десценденције, може са свим лепо да стане у оквир појмова Аристотелове метафизике; само кад им се дода узрочни механизам развитка кога нема у Аристотела. Овде су вам као код Аристотела ступњеви природних облика; овде као год тамо оснивају се свиколици облици на простој праматерији; и овде и онде праве се од хаотичне праматерије, снагом својом, из себе, прво неорганска тела, па камење, плодни хумус, вода, светлост и топлота, из којих по томе вегетабилизацијом неорганске материје и анимализацијом биљне материје израста разгранато стабло биљних и животињских врста, да у типу човека достигне вршак земног савршенства. Све се слаже изврсно.“ Ово је дакле прави геније, који не говори ни као обичан човек, а камо ли као дете.

Кад је реч о правој књижевности, г. Кујунџић онда преставља класичне списе тако, као да се из њих човек учи само „лепоти стила“ (овако и он) а лепоту ствари која ти образује осећање и понашање за складност у замршеноме животу и друштву данашњем заман ћеш у њој тражити. „Тако названа класична књижевност је пак већином противна данашњем развитку образованости и по чињеницама које наводи и по идејама које из њих изводи.“ Па онда, пошто доказа (?) оно за науку и философију, и пошто поесију са њене свезе са старом вером потури,

пита: „А риторика?“ и сам одговара: „Ништа није противније образованости него убеђивање извикнутим китњастим речима и фигурама у место чињеницама и строгим извођењем њихових посљедица. Стил треба“ итд. као горе. — На ово би се дало доста казати, да имамо залишна места; „ема хоћу нешто свакојако“. Живот старих народа био је без сумње у нечем друкчији него наш, али то неће бити у суштини и језгри, него у спољашњости и случајностима; јавни, народни живот њихов по свима гранама бејаше врло сличан нашем, или боље наш њиховом, као природни последак релативно непроменитих фактора, закона укупног духа људског и окружавајућих га објективних прилика. А о томе општем животу они су поглавито и писали; за кућевни пак и сокачки живот слабо су у књижевности марили, и ако би гдешто и дотакли га се, то су морали бити типични и стални одношаји, емпирички но оштро уочени и ухваћени, баш као што чине и данас они који пишу — класички. Дакле није могуће да је по све противна стара књижевност данашњем развитку образованости и особито да не садржава лепоту ствари, која ти образује осећање. Какав само патриотизам и пожртвовања она износи и улива као врлину према целини, какве ли препоручује узоре пријатељства и некористољубивости према друг другу, и друге крепости! Није него је баш већином „процеђена сласт и мудрост“ та стара класичност. А да ли она може што ваљати Србима на по се у данашњем њиховом стању, о томе не находим за нужно ипта овде напоминати, него упућујем ко има вољу на најновији рад г. Туромана, што га у добри час штампа пролетос у Београду, на преведену с јелинског беседу Димостенову за венац. Њу ко прочита, на више места помислиће да ли не учи књигу од прилика и од неприлика српских обостраних и најновијих, а не древних и јелинских: таке слике жљеби тај и догађајеве, што рекао бих по правилу и од времена на време понављају се у телима друштвеним и народним, исто као што се вазда слично замењују свакојаке фукнције у животу индивидуалног организма. А г. Кујунџић

наћи ће сувише и то, за које он највише запиње, да што се тиче стила овај по превасходству риторички производ грчког духа не „убеђује“ ни труни „извикнутим китњастим речима и фигурама,“ него баш „чињеницама и строгим извођењем њихових посљедица“ и написан је простије и разумљивије, него неки те неки озбиљно и строго научни предмет.

О оно критичарско правило: да не треба гледати ко пише него шта се пише, ја сам се данас огрешио у толико, што, признајем својевољно, за цело не бих се био обазрео, да је о класичним књижевностима изразио се и горе него г. Кујунџић ко други, само не он. Кад рече ма што о неком научном или васпитном предмету ко није професор и професор на највишем просветном заводу једне земље, може се помислити: и јесте и није тако. Али мишљење оваког опонента пада друкчије на вагу, нарочито још кад је чувен као напредан у својој струци философ, по томе и у толико и сам познат са упитним предметом. Но може бити баш за то што г. Кујунџић пристаје уз најновије правце у науци, он је противан старој философији и књижевности, јер се некако старо обично противставља новом и узима се да се међусобно искључују. Што се мене тиче, ја не мислим увек тако, а јамачно ни г. Кујунџић. Наука и философија, као општа имаовина свега човечанства напредују и мењају се много, истина, али оно што је добро погођено и у њима у старо време, остаје добро и за ново. Но већини пак и у главном тако може да буде са књижевности у тешњем смислу, а са класичнима за цело јесте тако. Почем су у њима верно ухваћене и тачно кристалисане основне органичне мисли и виши осећаји људски; то је са свим појмљив једногласан суд целе Европе о изврсности старих литература, и једнообразан поступак у примени њиховој као једнога сретства образовања. И то ништа не смета напретку науке. Освитак новога времена у философији и наукама означава се обновљењем изучавања старих, нарочито Грка; исто напомену и г. Кујунџић, као и то да студија старе класичности остаје

и за данас нетакнута као знаност, а ја додајем и равноправна с другима. Па кад ваља ове ширити у народу, онда не може не бити корисно чинити то и са старом класичношћу. Наравно о мери тога ширења може бити разговора и она се сваки пут има особено определити према напретку у другим наукама. Тек свакојако, опет велим, кад великим западним народима, који су у опште претурили ступњеве развитка Грка и Римљана, класичне књижевности нису излишне, како би биле оне на одмет нама, који једва од скора што као народ свесно тежимо за оним идеалима, до којих су се они потпуно били уздигли, те нам на том путу могу да буду добри вођи. Јер ако би која идеја старих и била лажна, то нису за цело идеје народности и уставне слободе, што су их они остварили. Но ја се опет упустих у сувишну апологију старе класичности. То је за то, што бих једнако био рад споразумети се и у овој тачци са г. Кујунџићем, с којим иначе могао бих се добро сложити у више питања свога и његова посла и струке.

В. В.

ЈЕДАН ЛИСТАК
ИЗ КУЛТУРНЕ ПОВЕСТИ НАШЕ.

La vie humaine a deux faces qu'il faut ose regarder tour à tour.

Souvestre.

Dirò come colui, che piange e dice.

Dante „**Пакао**“ 5. сп.

Гарашанин стајаше год. 1866. на крми државнога брода српског, а Христић (Никола) држао је ред унутра, круто као nostr'uomo на морском броду. Њихова начела сутицаху се у једној тачци, која се зваше „мир“; сутицаху се за то, што је први имао голему пошту према османској сили, а други мислио, да народ српски ваља „мирним путем“ да се развија и спрема за своје потоње ослобођење. Њихов програм беше оверовљен пок. кнезом Михаилом и тако је Србија седела мирно и рестаурисала државну зграду, где беше оштећена последњим покретом турским год. 1862.

Докле је имало то трајати тако? Ко зна! Један од отих државника мучи о томе, као у опће што мало говори, а други је умукао за навек. — Оба су мучала и онда, али место њих говораше на глас слободоумни део млађега нараштаја српског, који не могаше да увиди, за што да је баш материјално (хоће рећи новчано) развиће грађанства од потребе, па да се одпочне „акција с поља“, кад је опће позната ствар, да имућни грађани махом нагињу конзерватизму. Таквих мудричала беше с обе стране Саве и „органи“ владини имађаху гдешто пуне руке послова, да растерују тај немили корус из околине владаочеве.

Између тих „акциониста“ беше и младо народно позориште, састављено из људи, који се најмање бринђаху за „материјално благостање“. Њихов управитељ, Јован Ђорђевић alias „Фо́тер“, беше се тако спријатељио са сиромаштвом, да није мислио на своје или на чије друго „благостање“ ни тада, кад би му нагомилани послови и дали времена за то. Овај човек, који, кад одузмемо вазда празан бубељар његов, ни у чем није био пролетарац, знађаше тако вешто да управља с душевним пролетаријатом у глумачкој дружини, да га је ова с правом назвала својим оцем.

Начин живота ових људи не беше ни мало скројен, да се допадне тадањим државницима српским. Они су често мењали градове и станове, обедовали су обично по јавним гостионицама, а иза обеда су редовно диванили о љубави и певали о — политици. Често су „резонирали“, гдешто су „лармали“ а у тој граји уплетаху веома радо и гласовите државнике српске, што тамо у Београду бораве сан праведних на „меке душеке.“

Да су таквоме друштву била затворена врата „на Сави“ по себи се разуме. Гарашанин и „Никола“ не беху људи, који знађаху за шалу. У њих беше мучање прва дужност, а послушност кардинална врлина држављанска и ко би дрзнуо да пође ускос тим назорима њиховим, и да по кавanама и пивницама на глас мудрује о томе, што би „било боље“ по народ, тога би немеза унутрашњих послова за мало „по сред главе“, чему би „спољни послови“ обично колегијално аплаудирали.[1])

У јесен поменуте године дошло је позоришно друштво, крстарећи по Срему, и у Земун. Скровити врт, где се даваху представе, беше дупком пун особито у недељне дане, када би се приказивали популарни комади. Некодицина „Београђана“ похађала би редовно веће представе, а међу њима бејах и ја. Кад би се иза преставе нашли у глумачком друштву „на само“, погледали би с

[1]) У једној министарској седници жаљаше се тадањи министар просвете на једнога свога одвећ либералног професора. „Дај га мени“ одговори му унутарњи колега, „па ћу га укрочати.“

уздисајем на Београд и рачунали би, колико би тамо донела једна престава, кад би је т. ј. било. Али за позоришно друштво „с ону стране Саве“ беше затворен тај Елдорадо распроданих улазница, и „Видов-дан“ који бележаше пажљиво сваки душевни покрет народа ван Србије, чињаше се, као да тога народног позоришта српског и нема. Романи из друштвеног живота америкáнског излазаху редовно, али о позоришној дружини, што је тамо два корака од редакције — ни беле.

Резоновали смо — да како! — о тој чудноватој појави, и кад би исцрпили теме и чаше до дна, гледали би уздишући на саборницу београдску, што се у месечини сијаше у бледоме ноћном зраку.

— A propos саборнице — а да како би било, да покушамо.....

— Та ваљда не мислите, да....

— Боже сачувај! Али саборница је „неутрално земљиште“, а служба „Златоустога“ није писана ни за ову ни за ону страну Саве, него за вас православни хришћански свет, па како наша дружина пои дивотно, за што да не би било дозвољено слушати је и у нашој катедрали? — Од туда тек не може бити опасности за „постојеће стање“.

— Добра мисао — рећи ће управитељ, — али како одпочети? Залуду је мени трошити време; тамо нисам никако persona grata.

— Ни ја, како ми се чини; али ми имамо митрополита, који љуби цркву и све што је краси. Њега ваља убедити о „пробитачности“ тога корака, па ће он већ наћи средства, да престави државницима „целисходност“ његову.

— Хоће рећи, да им престави вукове у овчијој кожи. Не смећи с ума, докторе, да је Јован Крститељ ушао као лечник у Иродову кућу, а изашао с главом краћи, кад је краљевски меценат му опазио, да се њему и друге ствари, осим лекарија, врте по глави.

За главу у ствари не беше опасности у томе предузећу, али у толико више вазда за „дјејствително зва-

није“, ако се случајно у „кондујиту“ подкраде приметба: „походи често Земун.“ У Земуну је у истини вазда било људи од различне руке и веома противних начела. Ми смо их звали „сумњиви“, а званични кругови зваху их „подозриви“. Ја бих наравно био дошао у ову другу категорију, и кад помислим да сам пуних 7 година као пратац отац Јаков негда, служио као „контрактуални“ а нисам могао „дјејствителност“ да обгрлим као своју невесту, — мал' да нисам и био у тој категорији.

На те ситнице у осталом слабо сам тада мислио, а поглавито сада беше ми пуна глава других мисли, а на првом месту стајаше та, како ћемо контрабандирати позоришно друштво у Београд. Пусте ли ово, разуме се, да и његов „подозриви“ управитељ мора доћи с њиме зарад одржања реда.

Вратив се дома, одем другога дана с једним пријатељем митрополиту српском. Одосмо у двоје, знајући да ће у тако шкакљивој ствари бити потреба одпочети операцију с две тачке. Ја сам теоретски разглабао „јединство цркве“ и „узајамност“ нашу бар у њојзи, а мој садруг је практички аналисао „привлачну снагу устројеног пјенија“, и стављао у изглед пуну цркву побожних грађана — ако друштво, п р о б е р а д и успоји у њојзи итд.

Кад смо изашли из архијерејске сале, погледали смо један другога задовољено; не само за то, што је одиста задовољство опћити с митрополитом српским, него што смо се надали доброме успеху нашега „корака“. И нисмо се надали узалуд: два-три дана иза тога, позове ме архијереј и изјави, да друштво позоришно може доћи (не сећам се више, који празник беше), да одпоји службу у саборници. Вредни архипастир је дакле добро заступао с в о ј у ствар у савету светске власти, а свемоћни државници јемачно су увидели, да није „целисходно“ кумулирати позориште с црквом, глумце с певчицима.

Тако смо ми на уречени дан у јутру могли код „Ђумрука“ видети триумфални улазак позоришне дружине у Београд и с „ову страну Саве“ на очиглед „Видовдану“ стискати руке ваљаним члановима њезиним. На челу је

ишао управитељ са свечаним лицем и свакидашњим чибуком, и био је тако дарнут и узбуђен овом неочекиваном променом, да није ни опазио, како зачуђено иза њега гледаше „Линда“ непознато земљиште кнежевине Србије.

Црква беше дупком пуна (разуме се да се је управо тамо ишло). Иза литурђије виђаше се на лицу књажеву задовољство, а радост на лицу митрополитову. Али то и беше пјеније тај дан у саборници београдској! Дружина је осећала где је, и знала, шта има да освоји. Срце и вештина суделовали су у томе појању, те се је с тога морало и допасти.

Јесу ли се допали и они, што су појали? Певчици јемачно јесу. А људи, а Срби? Они су се тај дан владали веома уљудно; избегавали су гостионице и скупове, говорили су веома мало, и кад је дошло време повратку, вратили се мирно и спокојно, као што су дошли. Али је за њима остао мост, преко којега ће за мало с целом „гардеробом“ да дођу Београђанима у походе.

У истини враг није тако црн, као што га пишу. Министри су српски нашли то друштво скровитије, но што су ваљда очекивали. И то је посве наравно: органи њихови слабо штеде „подозрива лица“, особито кад знају, да „шефови“ немају добро мњење о њима. Ваљда су, гледећи својим очима, опазили, колико је истине у „известијама“ својих „подручних“, колико ли „остроумних досетака“.[1])

За мало је следовао позив на друштво, да приреди неколико престава у Београду као „гостујуће друштво“.

Лед је био пробијен. Београд иђаше на сусрет своме позоришту.

Београђани, особито бољега сталежа, не радо похађаху тада „Пивару“, где су у оно доба обично застајкивале амбулантне Музе из „просвећеног запада“. Те тако се друштво склони у једну скромну дворану једне незнатне улице близу „варош-капије“, што се зваше улица „Томе Шнајдера“, а што би се с већим правом

[1]) Тако се из шале у позоришној дружини зваше лаж.

могла звати улица „попа Сушића“, јер је највећа кућа у њојзи, баш та иста сала, била његова својина.

Сала то беше одиста, али само по простору, никако по крају и намештају. Четири зида сумњиве белоте без икаква бојана украса, у дну узвишена позорница, а у партеру онолико редова „седишта“ recte сламних столица, колико могаше да стане. Први ред беше послат из „копака“ за кнеза и кнежевску породицу, и одскакаше веома јасно од осталих.

Друге недеље стајаше „чика“ Крстић под капијом Сушићеве палате у дрвеноме кућерку своме и раздаваше публици улазнице. Кад сам пролазио крај његова „официја“, могах му читати на челу најмилију фразу његову: „Све распродано!“

У истини позоришна дворана беше душком пуна. Није љубопитство водило публику тамо, јер се често састављаху у Београду дилетантска друштва, — него потреба, гледати једном стручну глуму на позорници, гледати глумце спремне за тај посао и снабдевене с потребним утварима.

То не беху „љубитељи“ драмске вештине, што приказиваху данас; то беху изучени глумци, што се покрећу на осветљеним даскама као у својој кући. То беше у онданњем друштву нов призор, и свакоме се могаше читати с лица пријатна изненађеност, гледећи како јасно и поуздано тече глума, како правилно мимика сенчи различне карактере. Колико су народни комади занимали ширу публику и привлачили је позорници, толико су конверзациони задовољили знанце позоришне вештине. Луйза („Сплетка и љубав“) и Абигела („Чаша воде“) друге су улоге, но што је Добрила и њојзи подобне, што се до тада виђаше у делетантским друштвима. Публика могаћаше да пореди дилетантизам у писању и приказивању, са зрелом, учињеном драмом, и то поређење наравно је морало побудити жељу за сталним позориштем.

Тако је „Новосадско друштво“ постало пионирем позоришне вештине у кнежевини.

Кад се је иза своје посете праштало са Београђа-

нима и управитељ њезин захвалио кнезу за обилату помоћ, изрекао је овај по своме обичају „две-три“, што их је повесница забележила: „Ја ћу вам сазидати позориште.“

Што је обећао велики кнез, то је и држао. На „Стамбул-капији“ поче се под управом архитекта Бугарског уздизати поносита зграда, и још се не беше ни довршила — срушио се онај, што ју је уздигао моћном руком својом — —

Нећу да се сећам онога кобног „пролећа“, које је можда било намењено да упути народ из кнежевине онамо, куда је пошао десет година касније. Заслуга је његових наследника, што нису пустили, да се с њиме сруши и позориште, што га беше одпочео. У томе су бар засведочили њихову девезу: „Твоја мисао погинути неће!“

На челу позоришне управе стаде одбор састављен из књижевника и економа, под председништвом Христића (Филипа). Он предаде артистичку управу Јов. Ђорђевићу, који доби званично име „драматург“. У томе положају имађаше се он бринути за репертоар и глуму, а не за оне, који приказиваху. Управу над овима дадоше Ђ. Малетићу, који се с тога зваше „управитељ“. Над позоришном дружином бдијаху дакле три власти, од којих д в е беху непосредне. Чланови друштва, што у први мах пређоше са својим управитељем у Београд, имађаху наставити своје преставе у Сушићевој дворани, док се доврши позоришна зграда.

Оснивање новога позоришнога друштва у Београду беше, истина, удар за народно позориште у Н. Саду, али катастрофа не могаше бити за њ, почем тамо већ беху спремне снаге, да замену оне, што одоше, а уз то могаше се попунити из загребачког друштва, које тада не имађаше сталнога постоља, што га има данас. На глас да се у београдском позоришту прикупља позоришна дружина похиташе касније још и неки Срби са страних позорница (Бачвански, Недељковић Неца, Јеленска), да се групирају около новога храма Талије у Србији. Из

Загреба дође Мандровић и Цветић, те се тако у јесен 1870. одпочеше редовне преставе у новоме позоришту.

Да је београдско друштво било сазрело за позоришну вештину, сведочи то, што је кућа посећивана мимо све, што у вароши још не беше оних удобности, што ваља да предходе позоришту, као што су добар патос, јасно осветлење, довољан подвоз, и др. Публика је — право рећи — припашала жртве, ходећи правилно у позориште, али је и била у њему награђена за све те жртве. Из репертоара поче се губити праска и пуцњава, а појављивати класичка драма и ваљана конверзациона игра, што нађе голема одзива у публици. Позориште је почело да одговара правој мисији својој, да утврђује морал и углађује укус у друштву, а историја у њему да пружа млађем нараштају знање, и да буди родољубље живим сликама из прошлости наше. И то не беше трудан посао за његова средства, јер то позориште располагаше у томе првоме периоду своме са глумачком снагом, каква не беше још прикупљена на српској позорници. Драме Шекспира, Шилера и Лауба, и веселе игре финога францускога плетива, беху тако потпуно подељене, да их могаше са задовољством гледати и далеко напреднија позоришна публика. Бачвански, Мандровић, Телечки, Цветић, Ружић, Јовановић (Тоша) и Недељковић — сваки вешт у своме жанру, могаћаху у Јеленској, Гргуревој, Ружићки, Недељковићки наћи довољна одзива, да створе пријатну целину у престави, и ко је тада имао прилике пратити рад позоришне дружине на „Стамбул капији“, тај је с поносом осетио, да се Срби и у драмској вештини могу такмачити са школованим народима около њих.

Оваквоме пробитачном почетку, шћаше се троје, па да београдска позорница постане права школа за вештину и за потоњу драмску књижевност нашу. Шћаше се вешта управа, добар репертоар и зрела, правична критика.

Поменуо сам већ, ко беше управитељ ex officio — Малетић; човек, који тешто да је гледао с поља кулисе великих позорница, али за цело није имао прилике за-

вирити у онај живот, што се живи иза њих. Кулисе су одлучени свет за себе, где профани не уме да се креће, а сувише ако као старешина уђе у њ, са званичним „жезлом“ у руку. Глумац као и сваки вештак слабо разуме устројену администрацију, а као козмополита мало разбира за старешинство по „звању“ или по годинама службе. На против је, као вештак, као човек веома осетљив и прима од старијих примедбе, само кад је уверен о њиховоме надмоћју у драми, па и тада ако му их пружају у рукавицама. Прво преимућство недостајаше Малетићу, будући не беше зналац бинске технике, а што се тиче овог другог apendix-a људске одеће — „директор“ Малетић веома га је ретко облачио и с тога је председник одбора често имао посла, да равна међу друштвом и „непосредном“ власти, што му је разборити и кротки начин његов обично олакшавао.

Подела власти по себи није удесна за позориште, а сувише, кад се — као овде што беше случај — паралише дотадањи управитељ, који је уживао пошту и поверење дружине с другим, који тога не имађаше, а не беше кадар да га стече. Глумац је у своме управитељу гледао само владиног повереника и ништа више, премда се варао, јер ћемо видети, да овај беше неко други. Последица тога беше, да су се из дружине вештаци почели групирати около свога старешине по струци, а слабији чланови тражили закриље у званичној управи. То је по све наравна ствар, кад приметим, да је управитељ могао и у подели улога (поље, на коме је глумац најосетљивији) имати одсудно првенство. Са укрштавањем ових двеју власти замело се незадовољство у позоришној дружини, што ће касније, кад придођу и друге неприлике, да га раздвоје и ослабе.

Те неприлике лежаху у репертоару и тиме ћу да пређем на другу поменуту потребу за опстатак и пробитачан рад позоришта.

У друштву, где се, као у Београдскоме, личне друштвене и политичке противности тако силно косе, није лака ствар, створити репертоар, да буде свима угодан. Пу-

блика би ту гдешто на једну обично фразу, на једну циглу реч, удесила јасно пљескање, које би довело у забуну артистичку дирекцију, будући су иста места у пређашњим преставама ван Србије пролазила без икакве примедбе. Тој појави се да богме, не могаху лако довити ни управитељ ни режисер, па ни писац. Где се нико и не нада, ту ће публика да доведе један пасус из комада у свезу са дневним догађајем и да почне пљескати. Тако је — примера ради — за време намесништва морала изаћи из репертоара Шилерова драма „Тел“, нарочито с тога, што у њојзи излази један „Намесник,“ који у Швајцарској није ни мало популаран. Публика је у првој престави тако силно пљескала Геслеровој опозицији, да је судбина комада истога вечера била решена. Исто би се десило и са другим комадима, где би се нашла која закачка, па како није трудно у многима наћи по једну такву закачку, то се је репертоар могао крњити по вољи онога, који је над њиме имао надзора. Намесници, који су иначе радо похађали младо позориште, не радо су слушали политичке алузије с позорнице, што је наравно, јер ходећи туда, позорница би убрзо постала поприште партајске борбе, а како су у свакој борби две странке, то би млади завод морао подлећи, кад би се латио једне странке. Бина је дакле морала зарад свога опстанка да узме, као и журналистика, неки интернационални карактер; конверзационе игре индиферентног стила дођоше на дневни ред и само гдешто, у свечане дане, појавила би се по која безазлена драма из повеснице српске.

Да би се удесила ова промена, ваљало је најпре уклонити с позорнице Лазу Телечкога. Прилике, у којима се развио овај даровити глумац, начиниле су од њега бинског агитатора необичне снаге. Он је оштром интелигенцијом својом знао да пронађе у којем му драго комаду (а где га не беше и да створи) место, што се подудараше са дневном ситуацијом друштва, и својом живом мимиком да заоштри речи у њему тако, да је сваки од слушалаца руком могао опипати, куда хоће и на кога циља. Такав „апостол“, који знађаше у згодним приликама да копира лице и говор појединих познатих лица и с речма од два сецива да доводи

њихова дела ad absurdun — не могаше остати у скровитоме друштву београдском. За то га видимо, где се враћа, (да не речем гони) у своје јато, коме је већ до смрти остао веран.

Они што осташе за њим опазили су за мало, да су неки комади изчезли из репертоара, па како је сваки од њих имао у којему своју „форс-улогу“, гледали су такву промену с незадовољством, јер свако увиђаше да ће тако бити оштећен у своме „фаху“.

У крилу позоришнога одбора дакле — ми видимо — морала се је налазити цензура за комаде, што улазаху на позорницу. Глава те цензуре беше управитељ позоришта, у ствари повереник владин, а не драматург, као што бива онде, где се комад оцењује по његовој етичкој и техничкој вредности. За овај потоњи рад хотео би се Ђорђевић, за онај први довољан беше и Малетић, а кад узмемо да је овај скрупулозно уклањао сваку сенку, што би могла бити неповољна „меродавним круговима“, то је по све наравно између њега и оних чланова, који не делијаху његове скрупуле у тој мери, морало доћи до разлагања. На што ти одлични глумци, кад им се не даје поље да покажу своју снагу? Хоћемо ли од Мандровића да чинимо сентименталног Фердинанда, од Јеленске субрету „Квадролину“? На таква питања обично би у одбору устао да одговори — Матија Бан. Он, ако не беше повереник владин ex officio, јако се пренемагао као тај, јер би *сам* давао свој „немеродавни“ veto, ако му се какав корак одбора *чињаше* „неопортун.“ Са својом вештом дијалектиком он би знао да узмути и најбистрија питања, и кад би (што се је често догађало) наишао на опозицију и био мајорисан, он би иза одбора удесио то питање на своју руку, brevi manu с управитељем.

Које чудо ако су глумци почели да сумњају у пуновласт одбора и да једном већ незадовољни, вређају уговоре што имађаху с њиме. Њихова намера истаче се на глас, кад је влада почела да смишља, како ће да усредсреди власт у рукама једнога лица, што се имађаше

звати „интендант“, а распустити одбор. Интенданти нису глумцима ни мало пријатне личности, будући се мало баве са драмом, а много с — економијом и с другим стварима. Незадовољно гунђање прометну се у узаврелост, кад су касније такозвани „социјалисти“, користећи се слабом посетом позоришта (видесмо да је репертоар био томе узрок) почели јавно да насрћу на позоришни завод и да раде на томе, да му скупштина укине субвенцију.[1]) Сваки је у томе видио свој опстанак стављен у питање и морао радити да се смести гдегод. Пође Бачвански и Недељковић, Ружић и Ружићка, а за мало и Јеленска; Мандровић и Јовановић спремаху се да се одазову позиву у Загреб — а одбор је морао гледати почетак тога расула, јер не лежаше у његовој снази, да му се одупре, тим мање, што се позоришни иметак беше стопио зарад многих непредвиђених издатака около позорнице, а „на каси“ не беше изгледа, да ће се моћи прискрбити њихова голема плата.

Са сваким поласком постајао је наравно овај-онај комад немогућан, — голема непогода за позориште, кад узмемо у обзир да репертоар ни до сад не беше одвећ богат.

Не мислим, а и не могу говорити о расулу позоришнога друштва београдског, будући то друштво још постоји. Што се у ономе критичком тренуту није тотално расуло, заслуга је тадање владе, што је одржала државну помоћ, и публике, што је у томе потпомагала. Хтедох с овим да покажем само, за што позориште није могло да остане на висини, коју беше заузело у првоме периоду своме.

Пошто сам рекао, како је стајало у томе периоду с управом и с репертоаром, да поменем још на крају, како је било са позоришном критиком.

---

[1]) Што се је тако изврсно друштво прикупило у први мах у београдском позоришту, много је допринела околност, што позориште у неку руку беше државни завод, те чланови имађаху изгледа уживати у њему права осталих чиновника.

У почетку позоришних престава беху у Београду три критичара [1]); један стручњак — Ђорђевић, и два дилетанта — Бан и писац ових редака. Сваки је имао своју особену тенденцију. Ђорђевић је писао, кад би хтео да упути глумца (кад што и непозваног рецензента); Бан је писао, што је писац по занату — — м о ј а тенденција у критици беше, да упливишем на репетоар, а поглавито да омилим публици Мандровића и Јеленску за то, што сам од њих изгледао најбољу ш к о л у за млађи позоришни нараштај наш. Обоје имађаху с в е, што се за онај пар могаше захтевати од доброга глумца: добру школу, рутину на позорници и чист пријатан орган. Што их нарочито одликоваше и оспособљиваше за учитеље, то беше њихова свестраност. Мандровић се наједнако допадао, био он у улози „Грге“ или „Маркиза Позе“ а Јеленска је приказивала „обрштара од 18 год.“ са истом лакоћом, с којом је играла „Марију Стјуартову“ — то двоје сачувати младој позорници српској, беше тенденција критичара у „Јединству“. Бачвански, премда школован и рутинират глумац, не могаше заступити Мандровића, почем је по крви био „фахиста“ (из школе Левинскога) а уз то је с муком савлађивао на позорници технику српскога језика.

Критичар „Видов-дана“ био је очевидно другога мњења, што је у ствари пробитачно, јер тако публика улази у питање, и сазнаје на чему је са својим вештацима. Али за убедити публику хоће се р а з л о з и, а ови се не могаху лако издијалектисати, кад је игра Мандровића и Јеленске била очевидно надмоћнија од осталих. Ваљало је дакле критичару „В—дана“ поћи, што' но реч — са Николе на Св. Николу — напустити објективно поље драмске вештине, на коме се не осећаше довољно сталан, и бацити се на субјективне алузије, које ће — наравно — да се заоштре у полемику, поље, на коме се је критичар тај кретао с големим поуздањем. Наравно је критика у „Јединству“ на то умукла — не за то, што критичар није био спреман да потисне свога противника, него што је

[1]) Проф. Кујунџића не могу прећутати, који је у оно доба писао неколико вредних рецензија.

deus ex machina — цензор ставио слагачки сандук под кључ. Превентивна цензура је веома практична ствар; она уме да стиша узрујане духове, као оно слуга св. Херман-даде с — мртвачком тишином. Иза ове чудноватe коалиције слободне вештине са цензуром, критичарско поље остаде отворено „Видов-дану“, и критичар могаше сад на њему без зазора продавати публици, шта је хтео.

Али не глумцима! Колико год су неки, бољи имали разлога жалити се на строгу оцену свога рада у „Јединству,“ сви су се, добри и лоши, огорчили на „неправичну“ у „Видов-дану.“ Између „персонала“ новосадске и београдске позорнице одноче неки живи саобраћај — један за другим полазише, а сваким поласком постајао је немогућан но који комад. — Ваљани председник, видећи да се руши толики труд његов, пође и други заузе његово место.... „or è più bello tacer che dire...“

Године су се ва́љале над догађајем што га овде у кратко испричах. Озбиљне, значајне, крваве године! С њима сам се ва́љао и са̂м с једнога места на друго. Нађох се након неколико година у градском позоришту бечком. Међу осталим глумцима играла је и — Јеленска — само што је говорила другим језиком — — — и свежа природна игра њезина, задовољила ме је тамо, као у — Београду. Бечки рецензенти пребациваху јој „славенски акцент“ у језику, али игри јој нико није замерио — —

Опет иза неколико година нађох се у градском позоришту дубровачком. У њему је приказивала дружина „загребачког казалишта“. Гледао сам Мандровића и Јовановића у шекспировим улогама, али и они говораху сад ако не другим језиком, то бар другим акцентом. Пођох из позоришта као обично дарнут њиховом игром.

Ове године сеђах у Teatro Armonia у Трсту. На позорници гледао сам Недељковића (Нецу) у „Bocaccio“. Небројено је пута привукао овај весели певац — немачки тршћанску публику својој позорници, и кад сам га једном срео на улици, мољаше ме да му речем где иду Срби да и он дође — „знате“, рече ми тај немачки

farceur у чистом српском наречију, „слушам га радо, тај српски језик, јер сам и сам — Србин“, — — и поштеном Неци поткрала се суза у оку.

Истина огледао сам се у тој сузи његовој, али — зарумењо нисам, — — а они, који би могли зарумењити у њојзи, тешко да ће игда видети пред собом то огледало српских осећаја.

Нека се за то огледају за један часак у овим редовима мојим.

Др. **Милан Јовановић.**

НА ТРЕЋЕМ КОЛЕНУ.

ПРИПОВЕТКА ИЗ СРПСКОГА ЖИВОТА.

1.

Било је то године 184*, када се у великом сокаку вароши Н. стицаху каруца за каруцама пред ону зелену кућу, на којој се вијаше стари цимер: „Код златне роде“. Коњи гојни па бесни, а гриве им се мешају са тробојним тракама. Са кочија силажаху господа у стајаћем руву и улажаху у кућу. Кад напокон стигоше и каруце са четири вранца и кад сиђе с њих ливрејисан момак, држећи венчане свеће и превез, да помогне своме господину из кола — сваки је могао знати, да су то сватови младога Живка Крстића, најбогатијега момка у Н., коме кумује „високородни“ господин варошки биров, те ће бити пола вароши у сватовима.

Кола грме, а званице улазе у кућу. У великој кући дочекује младожења своје сватe сâм. Стари Мата Крстић већ је десет година дана узет, те не може ни да се макне са велике наслоњаче, у којој је и дању и ноћу; видиш га да гледа, те по томе знаш, да је жив, иначе је узет у целом телу, нит ромори, нит говори. Да Живко не буде том приликом са свим сам, довео је из Срема своју тетку са њезине две кћери, да му има ко дочекати невесту у кући. Тетка је данас свекрва, те прихваћа госте и служи их ракијом и слаткишима. Девојке износе на сребрном служаонику црвеним тракама искићени рузмарин, те га придевају сватима на груди. У том ће забрујати и гајде из авлије, тамбураши ће засвирати ситно сремско коло, кумовски ће момак подвикнути оно извезено „ијују“, што ишшти кроз уши, а један млађи сват отпочеће, колико га грло доноси, песму: „Благо нама, ево нашег милог кума!“

Господин кум улази господским кораком у велику дворану, сватови му се клањају до земљице црне. Кум се љуби с младожењом и честита му веселье, а рукује се са старим сватом и девером. Младожења прелеће оком кићене сватове и види, да су му све званице на окупу. Кум наређује, да се иде по благослов. Кад уђе младожења у другу собу оцу, заблисташе сузе у очима старога господара Мате Крстића; старац се стресе у својој наслоњачи, али не мога ни речи изустити. Син се саже, те пољуби оца најпре у руку, па онда у чело — те изиђе из собе потресен у дубљини душе своје.

Док си оком тренуо, а дуги ред сватовских кола створио се се пред невестином кућом. Госпођа Марта Дражићка удаје данас своју јединицу, те није ни чудо, што је окупила сав род и све знанце на веселье. Јелена Дражићева је имала силних другарица, те се дапас око невесте окупио цвет н—ских девојака. У овоме бајноме венцу је бледа невеста као поносити љиљан, а Марија, прва енга њезина, са враном косом и црним очима, као дан и ноћ.

Кад уђе ђувегија с кумом у кућу, невеста дође још блеђа и наднесе руку на чело, јер чисто јој дође нека несвест у главу, а из враних очију Маријиних севнуше два погледа, која хтедоше, као два усијана ђулета, да прожегу груди Живка Крстића. Но све се то збило за један тренутак — од свата нико то није ни опазио, па ни сам сретни ђувегија.

Девер приђе невести, те јој метну венац на главу, а девојка чисто врисну, кад паде матери својој око врата, молећи опроштаја и благослова.

Кад девојачка мати даје ћери благослов, нема срца, које не ће задрхтати у грудима.

Док сватови дојездише до цркве, црква је била дупком света. Искупили се ту мушки и женске, и старо и младо, да виде прве сватове овога пролећа, и то сватове најбогатијега ђувегије и најлепше невесте у Н. Па мимо то, Живко је био и добар човек, кога је сваки волео, а пре венчања се говорило, да Јелена полази за њега против своје воље, само да учини матери по вољи. Да је било на њезину, она би се удала за сиротог момка, кога воли, али мати је заслепила за богатством. Ко је год помислио на онај живи гроб у Живковој кући,

свако је то жалио сироту нову младу: о што јој је то, да тако млада и лепа закопа свој век у ону кућерину, те да двори онога, бож' опрости, богаља. И мора да сирота и сама осећа, шта је чека — говораше свет даље — јер кажу, да је бледа као киц, нема ни капи крви у себи, а усне су јој дошле чисто модре. Боже мој, какав ће то бити живот, кад она баш никако не мари за њега. Џаба му и његовога новца, та не ће га, бож' прости, јести, а мора бити да је и она, кукавица, чула, да Живко, од оном лане, како је оно спао с коња, пада од велике болести. Кукавна млада, сада се сва блиста у тешкој свили, злату и драгом камењу, а ко зна, шта је још чека.

Тако је мислила и говорила једна половина света; друга је држала, да је Јелена најсретнија невеста на свету. Није шала поћи за тако богатог момка, па још за јединца; она је према њему врло сирота девојка, а живиће у њега као царица. Живко ако није бог те пита како леп човек, ипак је на очима, а добар је, као добар дан у години. Није тај свога века ни муве увредио, носиће је све на рукама, а она поред њега може радити шта хоће.

Кад уђоше сватови у цркву, диже се читав жагор међ светом: свако се тура и гура, испиње се да види боље, јер овако господских сватова није било већ неколико година у Н. Истина, да је ђувегија трговачки син, али се он есапи баш као и господин, јер нема болте, него ради земљу и живи од свога добра — као мали спахија. За то му и кумује варошки биров; а и сав је мађистрат у сватовима. Осим господе ту су ти уз старога свата, првога трговца на п—ској пијаци, сви стари и млади „грци“, па ту су сва три „цехмајстора“ и неколико од најбољих газда. Са девојачке стране је нарочито много свата и то најотменијега света, јер ма да је и Јеленин отац био трговац, ипак је она одрасла са господском децом. У девојака се и не гледа баш толико на господство, другарице се здруже још у школи, па се и после не одвајају, јер су већином заједно одрасле у месту.

Кад стадоше ђувегија и невеста пред олтар, нико живи није чуо из невестиних уста оно „имам“, једва га је чуо и господин прота, јер тако га је тихо изустила, као да га је исчупала из дубљине својих груди. Кад је већ био пређен на

руци, а венчана свећа у рукама, многи је мислио, да ће невеста свакога часа посрнути и пасти, јер није имала ни́ капи крви у образу. Господин прота је опазио, да је невести позлило, те је за то и брзао с венчањем. Младенци још целивају, а по порти ори се већ оно несташно: „Кес куме!“ Господин кум излази из цркве, а пандур му баца међ несташне дечаке све саме нове грошиће, петаке и цванцике, све се блистају баш као да су јуче изишли из ковнице.

Пред мушким вратима наврстао се с обе стране читав низ просијака. Ђувегија даде свакоме по цванцик, ал' кад дође до најпоследњега, до слепца Проке, коме има више од деведесет година, зирну старац очима кроз густе обрве, гурну ђувегијну руку и рече потмулим гласом: „Из твоје руке је све проклето!“ Можда нико није ни чуо ове речи старога сулудога просјака, али их је ухватило оштро уво невестино, коју вођаше ђувегија испод руке. Текну је нешто у срцу, баш као да ју је змија пекнула.

Међу тим су коњи у кумовским колима скакали све упропнице. Невеста се мољаше куму, да дозволи, да сватови иду пешке из цркве, леп је дан, а суво је; али кум не ће ни да чује. Хоће да се провозају по вароши по његовом обичају. Кад господин биров коме кумује, то ваља да види бар полак вароши, не само по пијаци, него и по сиротињском крају. Кум је власт — што он хоће, то мора бити.

Сватови језде преко пијаце, из дућана и из кућа трчи свет, да их види. Кад обредиште и паорски крај, удариће мимо ђувегијне куће, те девојачкој мајци, јер тамо ће бити сватовска част.

Војводска су кола прва у сватовима, за њима тера кум на четири бесна вранца, а на кумовским су колима и млада и младожења. Измакли су далеко испред сватова.

У који мах да савију кумовска кола ок› рогља ђувегијне куће, кад иза рогља искрсну изненада слепац Прока у издртом гуњцу, клопавом шеширу а с великом тољагом у руци. Кумовски предњаци зазреше, тргоше на страну, те помрсише кајасе; стражњаци се поплашише, те завитлаше кола, мислиш раздробиће их на сто комада. Кочијаш, од страха, испустио био кајасе из руку, — ал' у тај мах стадоше коњи као уко-

пани, јер једна снажна рука бејаше докопала уздице у своје руке. У тај мах искочио је и Живко из кола, да види шта је, а кад види, да је млад момак ухватио предњаке обема рукама за ланце, а он рече:

— Хвала, господине Марко!

У тај мах се био већ и господин кум помолио из кола и кад виде коме има да захвали, што се није догодила већа несрећа, сиђе часом с кола, стиште младићу топло руку и рече:

— Евала, амице Борићу! А зар сте ви у вароши?

— Јутрос сам допао са салаша, кларисиме домине, — рече Марко Борић и црвена га румен обли по образу.

Кад невеста чу тај звучни глас, паде јој чисто мрак на очи, клону у колима и док Живко похита да је прихвати, Марко Борић беше већ замакнуо за рогаљ.

У том стигоше већ и друга сватовска кола, кумовски кочијаш је био за час размрсио кајасе, те свати полетише даље, баш као да није ништа ни било.

Весеље у девојачкој кући текло је бујно све до зоре. Кад се последњи свати већ спремаху да иду на медљану ракију — допаде их кобни глас, да је стари Крстић од јутрос освануо мртав у својој наслоњачи. За час умуче песма и свирка. Ко би се тој жалости баш данас надао? Десетак година како је старац болан преболан — од куда баш ноћас да умре? Да није од тешке радости, што је видео свога јединца срећно ожењена? Сад било како му драго, да је причекао бар још који дан, кукавна она млада, зар да је свекар дочека мртав у кући.

Сутра дан није било у вароши Н. другога разговора до о напрасној смрти старога Мате Крстића. Ни пре ни после него баш онда када му је син постао најсрећнији човек на свету, онда је старац испустио душу. Није вајде, то није добар знак, дај Боже да то двоје млади буду срећни. Кукавна она млада, буд кажу да није пошла с вољом, туд да јој одмах први дан осване мртвац у кући.

2.

Било је то још године 1780. када је газда Марко Ресавац из Мачве, пре него што ће с обор-кнезом Алексом да зарате

на Турке, прешао своме побратиму Живану Крстићу и Гаври Дражићу и донео им две зобнице: једну све самих жутих ћесарских дуката, а другу белога новца, цванцига и талира, те им се молио као браћи рођеној, да му то приме на оставу, док се не види како ће у њих бити — до послетка. Живан и Гавра примише то побратиму за невољу, те закопаше благо у оној зеленој кући, у Живановом подруму, баш испод трећега басамака одоздо у једноме великоме ћупу.

Кад се газда Марко вратио у Мачву већ је био „царев чоек“ Мијушко наустио обор-кнеза Алексу да диже народ на Турке. Марко Ресавац склонио је своје у збегове, па се и он као један од првих људи латио јуначког оружја. Кад је и где је погинуо то се није знало, али да је погинуо, то су Живан и Гавра чули за извесно у Срему од бивших „фрајкораца“.

Кад и после тога времена нико не дође од Маркова рода да се јави, договорише се Живан и Гавра, те једне ноћи ископаше ћуп и поделише благо међу собом лепо и братски. После годину две дана када почеше трговати са џелепима и пијавицама, поче се поговарати, да су се обојица јако огаздила: неки веле да су за ратних времена додавали Србијанцима из потаје барута и олова, неки опет да су тамо негде у Срему копајући колебу на пустари ископали ћуп дуката. Тек тамо некако после Карађорђева преласка дође и нека баба у П. и тражаше од Живана и Гавре, да јој издаду аманет сина њезинога; јер има, вели, једно унуче, мушка глава, коме је то благо наручено. Но Живан и Гавра не хтедоше ни да чују што о каквом аманету, веле, да су се они са покојним Марком Ресавцем, истина, знали, али да су они давно разракамили што су имали међу собом као људи трговци — а о том благу, што га баба помиње, није било никад ни речи. Бадава једна баба мође Бога на њих: да је грехота затајати аманета и преварити побратима свога, — не да се Живан ни Гавра ни осолити. Кад се једна баба виде на невољи, поче да их куне; није да куне, него мислиш небо ће се проломити од њезине клетве, тако их је страшно проклињала. Ако их стигне само девета, не ће имати среће ни овога ни онога света.

Па за чудо како су мало добра запамтиле куће и Живана Крстића и Гавре Дражића. Живану је, истина, ишао напредак у

трговини и раду, али од девет синова остао му је само Мата у животу. Једном је господар Живан силазио нешто у подрум да надгледа неку бурад — склизне на трећем басамаку — падне и пребије три ребра. Како је био већ стар човек, није се више ни предигао из постеље. Живанов син Мата женио се три пута свога века. Од друге жене имао је двоје деце и то једно сулудо, а друго немо. Бог се смиловао, те их је примио још док су били мањи — трећа му је родила јединца Живка. Шта је имао муке док га је подигао само на ноге! Дао га је био на науку, али када је видео, да је амин болестан, узео га је из школе, те га је пустио да ради колико хоће и шта хоће, има хвала Богу од чега ће живети.

У Гавре Дражића био је добар квасац — али чега би се год лаћао све би му ишло у натрашке. Није могао да одрани мушкога детета у кући — зетови га разнесе, јер је некако био тако неталичан, да су му се ћери удале све за неке распикуће. У зло доба када је Гавра био већ прејурио седамдесету, роди му жена сина; није Гавра дочекао ни да га види на погама, јер га упљејаше неке пустахије тамо негде око Сегедина кад је ишао по со. И тај Гаврин син био је божем неки грешни трговац, а овамо је готово све спирио, што му је остало иза оца. Да није Јеленина мати имала још нешто своје очевине, морала би после мужевљеве смрти радити туђе, те ранити и себе и дете своје.

Десетак година пред смрт Митра Дражића, Јелениног оца, дође једнога дана Сава Ресавац, син покојнога Марка, са својом милом ћерком у Н. и тражаше поново у Крстићевих и Дражићевих, да му издаду онај аманет свога оца. Но ни један ни други не хте ништа да чује о томе, него обоје прећаху јаднom човеку судом. Како је било да било, јадни Сава занемогне ту у Н. и после краткога боловања испусти душу. За њим оста оно јадно женско дете. Док се не би ко јавио, сажали му се Митар Дражић и узе га у своју кућу као посвојче. Отуда су Јелена и Марија напоредо расле као да су ношене под једним срцем.

Но обе цуре кад узрастеше бијаху веома разнолике по нарави. Јелена тиха и мирна, смерна и стидљива, прилика умиљатој љубичици, а Марија ватра жива, из њезиних црних

очију сева огањ, који опија и пали. У анђеоској плавојци као што беше Јелена, беше права рајска душица, а црномањаста Марија имађаше у себи нешто демонско, чисто осветничко.

Госпођа Сока Дражићева била је родом из Арада, из богате куће. Кад је остала након мужа са дететом о танком имању, бринула се само да своју Јелену лепо васпита, те да је после уда за каква богата човека.

У том ће се године 1830. доселити у Н. капетан Јеврем Борић. Са силних рана беше му војничка служба додијала — те је хтео да остале дане проведе на миру, а уједно и да ту у вароши изучи свога сина Марка.

Марко Борић ишао је с Живком Крстићем у школу, но њих двојица нису могли никада да другују. Марко је био живе и отворене нарави, Живко је био миран и увек болешљив. У познијим годинама пошли су разним стазама у животу, Марко је био у Пешти јурат, а Живко је остао на дому уз свога болесног оца.

Кад год је Марко долазио дома, сусретао би се са Живком по друштвима, а кашто и у кући госпође Марте Дражићке. Око Живка су се купили млади људи, јер је био врло издашне руке; али Марко, ма да је био сирома, ипак је — као бистар, жив и окретан момак — био свуда и виђен и чувен. Његова жива и весела нарав и бујни изливи његовога ватреног срца запосили су часом свако друштво, те нико није ни мислио, да је Марко пука сирота, која нема нигде никога, нигде ништа на овоме свету. Уз то је Живко био обичан млад човек, а Марко леп, као писан. Мрка, чисто препланула образа, очију живих као жеравица, а мален, али сув брк чисто му је палио образа. Онај вити, витешки стас, то му је од оца, јер и отац му је у своје доба био најлепши капетан у војсци. Није дакле ни чудо, што је Јелена Дражићева још изодавна уздисала за младим јуратом Марком Борићем. Из дана у дан расла је та љубав у грудима младе девојке, и ако је Марко није ни узимао на ум. Марко је био запео оком за Марију. Што је Живка одбијало од оте живе девојке, то је Марка баш привлачило. Живко се, истина, испрва удварао Марији, али кад год би се загледао у њезине црне очи, тргао би се од необичнога жара, којим је оно пламтело. Марко је баш у тим

дубоким црним очима гледао читаво море бујне страсти. Тек кад пуче по Н. глас, да је Живко испросио Јелену, Марко је мало застао при тој ненадној вести, очи су му севнуле, а долња му је усна задрхтала. Чињаше се да га је та вест пробудила из некога тешкога сна.

Не знађаше ни сам откуда му је баш у овај мах пало на ум, што је видео пре неки дан на корицама неке старе књиге свога оца. На тим корицама беше црвеним крвавим словима исписано срце, а у њему забоден мач, а под срцем ова два имена: „Крстић и Дражић“. Чудно му дође, како да му отац за живота није никада помињао та два имена — та он је већ био момче кад је капетан Борић умрьо — на све што је умрьо док је он био на школама, могао му је бар са којом речцом протумачити шта значи тај чудновати запис на тој старој књизи?

То вече када је Марко чуо вест о удаји Јелене Дражићеве, повукао се он у своју малу собицу, па је претурао по очевим књигама и артијама, тражио је не би ли где нашао још каквог трага оном крвавом запису. Поноћ је била већ у велико превалила када је Марко био готов са тим претурањем. Уморан сео је пред слику, на којој му беше исписан очев лик. Чисто би запитао ту слику, да му разреши онај загонетни запис и што дуже гледаше у слику, све му живље излазише пред очи час бајни лик Јелене Дражићеве, окићене као невесте, час опет оно крваво срце са забоденим мачем у среди, а мало час опет Марија, како се маша руком за онај мач.

У онај исти мах када је вест о Живковој женидби узнемирила Марка Борића, ожегла је та вест као пламена муња срце Маријно. Има више од године дана како је Живко почео чешће да долази у дражићеву кућу. У први мах чињаше се, да долази ради Марије, јер се њоме више забављао. Марија је осећала у души својој, да је нека неодољива снага вуче Живку. Она се у мислима већ заносила, како ће, кад пође за Живка од једанпут остварити све бујне снове своје, како ће се увалити у богатство, па бити прва госпођа у Н. Не једном је она у мислима већ гледала, како ће ону зелену кућу претворити у велику двокатницу, како ће на сјајним кочијама грмети по пијаци, како ће давати гозбе и весеља,

*

која још нико никада није ни видео у Н. Но када је видела, да је Живко напустио, да је испросио Јелену, плану Марија као рањена лавица. У срцу њезином ухватише се сада две силне страсти у коштац, неизмерна жудња за богатством и сјајним животом и освета — Јелени.

Узалуд се Јелена молила мајци, да је још не удаје. Кад то није помогло, преклињала је своју матер, да је не удаје за Живка, јер га она никад није волела, нити ће га волети. Госпођа Марта Дражићка је изјавила својој кћери одсудно, да она мора поћи за Живка, јер су њих двоје заручени још у колевци — те је то по томе била жеља и њезинога оца да она пође у ту кућу, јер су им се и стари врло пазили.

Пред венчање уклонио се Марко Борић из вароши, јер није био рад, да га Живко зове у сватове. Отишао је једном пријатељу на салаш — а када се вратио у варош, мислио је да је венчање већ у велико прошло, јер је чуо био, да ће бити у четвртак, али се оно морало одложити на недељу.

У очи недеље села је Марија, па је написала Живку кратко писамце. Када већ није могла да спречи венчање — оно барем да му загорчи чашу живота, док је још није ни сркнуо. Живко је примио то писмо, али га није ни отворио; бацио га је међу своје остале хартије, кад буде доколнији, доћи ће и на њега ред.

3.

Скоро ће бити година дана, како је Живко Крстић узео Јелену Дражићеву. Живко је угађао својој младој жени већ што само може бити. Од велике и дугачке куће свога оца начинио је лепу двокатницу, да је није било лепше и веће у целом Н. У винограду, на окомку Фрушке Горе, подигао је летњиковац, да би сам цар могао одсести у њему. Свој велики салаш је продао и узео је мањи близу вароши, купио је коње и каруце, што их нико таких није имао у вароши. Али све је то било узаман: госпођа Јелена Крстићева била је непрестано тужна и невесела, ништа јој се није милило. Доктори мишљаху, да ће јој бити помоћи ако се мало пође. Ишла је преко лета у Мехадију, али се отуда вратила још туробнија него што је била. Живко се није могао тужити, да

му млада љуба његова није била према њему нежна и пажљива, она је угађала његовој вољи у чему год је могла, али је то чинила увек тако тихо и хладно, као да јој не иде од срца. Каква је то била некада девојка, као шева у пролетном зраку, а сада је тужна кано ластавица, која свије своје гнездо под домаћим кровом. Што је Живко више мислио о томе, све га је већма узнемиравала мисао, да има неки тајни црв, који гризе у срцу његове младе љубе, те јој поткопава живот њезин.

Марија је после венчања Јелениног пала у тешку болест. Кажу лекари, да је назебла, те је добила врућицу. Кад се предигла, била је врло слаба, само што је она демонска ватра у очима њезиним сјала још необичнијим жаром.

Кад је Марија први пут ступила ногом у кућу Живкову и видела како Јелена вене као цветак на жаркој припеци сунчевој, а спазила бригу на Живковом челу — срце јој је чисто задрхтало од тешке свете; али кад је помислила, да је прво њојзи било намењено то место — онда јој је севнула ђаволска мисао кроз главу, да заложи сву снагу своју у рад, да га ма и позније заузме.

Сиромах Живко баш као да је слутио шта ври и кипи у том девојачком срцу; јер кад је погледао Марији у својој кући у очи, подиђе га чисто нека језа, — та из тих црних великих очију севаше необуздана мржња, која прети да ће му сагорети и последњу наду на сретан и миран живот. Но кад му се оте поглед са Марије на Јелену, те стаде на њезином мирном челу, на очима пуним благости и милоте, а у њему сијну опет над, да ће одолети бури, што му прети са некадање кобне тренутне обмане у животу.

Једнога дана бијаху госпођа Марта и Марија на вечери у Живка и Јелене. Вече тихо и лепо, те разлило све чари своје над великом баштом Живковом, где је била постављена трпеза. Јелена се загледала у звездано небо, на коме су трепериле миријаде небесних кандила. У ојађену душу прикрадаше јој се нека необична чежња. На једанпут се тргне, ухвати Живка нежно за руку и рече:

— Давно сам хтела да те нешто молим. Ти често одиш послом на салаш и у виноград, а мени је тако тешко самој у овој грдној кући. Како би било, да молимо матер и Марију,

да се преселе к нама. Ја сам с Маријом одрасла, па бих волила, да је чешће уза ме кад ти ниси дома.

То беше п р в а молба, коју је Живко чуо са усана своје жене. Она је то изрекла тако тихо, тако мило, да је у Живку изнова синуо зрачак, да ће зар под утицајем другаричиним из нова оживети у жени му готово утуљена снага живота.

— Само ако мати и Марија пристају, ја ћу драгом душом учинити све што ти годи, — рече Живко, упревши очи питајући у Марију.

— Ако ти Јело, душо, држиш, да ћеш бити веселија када сам ја уза те, ја ћу ти учинити ту љубав, док те мало не разгалим, — рече Марија и у очима јој .севну нека необична ватра, баш као оно кад искра искочи испод запретана жара.

После десетак дана бејаху Живкова пуница и Марија већ у кући и становаше у двема одајама. Ома иза тих одаја бијаху степенице, по којима си се могао сићи управо у велику башту.

Како се уносио неки орман из Живкове собе да се намести соба, у којој ће становати госпођица Марија — паде неко писамце иза тога ормана на патос. Мора да је било старо писмо, јер ту су на том орману стајале некад неке старе артије. Живко се наже и диже писмо. Кад га је отварао, задрхта му рука, не зна ни сам од чега.

У писму беху написана само ова три реда:

„Кога Бог хоће да убије, томе даде жену, која га не воли. Јелена Дражићева носи давно у своме срцу другога. То ти поручује — стари пријатељ.“

Живко дође у лицу блед као крпа. Јест, то је оно писмо, што га је добио у очи венчања, али га није прочитао. Откуда то писмо баш д а н а с да искрсне из прашине, д а н а с када му се уселила у кућу Марија, коју је он некада хтео да узме за жену. Чудновата коб!

У души Живковој као да се дизаше неки потајни прекор. И он је некада гледао свој први узор у Марији, али се та страст у њему стишала од када је пао благи зрачак из Јелиног ока на њега. Па зар сада да му је суђено, да му се враћа у животу мило за драго. Али можда је то само

пакосна освета каквог такмаца. Ко би то могао желети, да поруши срећу његовога живота? А да није то освета Маријина?

Узе још једном то кобно писамце у руке и загледаше га пажљиво. Чини му се, да га је писала женска рука — али су црте у писмена сасвим оштре и тврде. На тој двоумици плану у један пут гњевом од овако недостојне потворе и подера писмо на комаде.

Па ипак га то није смирило. Да то није истина, за што би Јелена била тако хладна и немарна према толиким знацима његове љубави. Та он је од првога дана носи на рукама. чита јој сваку жељу из очију — а она нема ни једне топле речи, којом би му признала све то.

Мало за тим па поче да прибира по памети својој, ко би то могао бити, који се угњездио у срцу Јеленином. Од његовога друштва само се једнога могао бојати. То је био Марко Борић. Марка? А откуда баш њега — та њих двоје једва ако су, колико он зна, свога века и два пута проговорили и једне речи једно с другим, а и то по игранкама и забавама, где су били целоме свету на видику.

Дао би Живко много, бог те пита колико, само кад би могао дознати за што се срце у жене његове онако следило. Та она је као девојка била чила и весела као птица на грани. Откуда сада да је тако немарна, без воље, као да је умрла не само за њега него и за цео свет.

Па ипак има један кључ, који би му могао отворити срце његове жене — али тај је кључ као нож, који је оштар с обе стране, тај је кључ другарица жене му, Марија.

Па зар њојзи да повери он, што га тишти у дубљини душе његове, њојзи, која би се од свега срца радовала несрећи његовој. Та доста му је и то, што му је у кући, те је тако сведок несреће, која тихо и нечујно корача по његовој кући.

Али учи ће он и сам томе у траг. Хладно, ледено срце његове жене отопиће се зар под утицајем света. До сада је Живко повлачио се од шумних забава и веселља у свету. Од сада ће он отворити своју кућу свету — стаће и гледаће, пазиће и вребаће, за ким то бије срце Јеленино, а тешко њојзи ако оно не бије само за њега.

У мирну душу млакога Живка увукла се грозна сумња. У дубљини тога успаваног срца почео се будити демон љубоморе. Само једна искра, па ће запретани жар планути ужасним пламом.

4.

Живко Крстић је отворио своју велику и дивно намештену кућу отменом свету у Н. Забава вија забаву. Час даје млади домаћин велики ручак на своме салашу, час опет сјајну вечеру у вароши у својој кући. Међу званицама су господа из варошке куће, официри и најбогатији трговци са својим породицама. Душа свију ти забава је млади варошки подбележник Марко Борић. Њега воли млађи свет, јер нико тако не уме да „аранжује“ играње, њега воле и старије госпође, јер се Марко брине, да им ћери добију играче и често ће посветити који часак и њима, те ће их развеселити по којом шаљивом причом. Но Марку Борићу лебдио је само један идеал пред очима — а то је била лепа и поносита Марија.

У том живом, често раскалашном друштву почела је и Јелена да се разгрева. Мало по мало на се у њезине бледе образе почеше враћати већ готово увенуле ружице живота. Годило јој је, што је њезина кућа прва у вароши. Све се то њојзи клања и око ње савија, — али у часовима кад је била сама, дизала се у срцу њезином једна слика, која је опијала и заносила. Та слика беше мушки лик Марка Борића — узора њезиних девојачких сањарија. Света нераздвојна свеза лучи је од оте слике, али је ипак годило души младе жене, што сме макар и у осами срца свога каштo само да уздахне за тим својим узором.

Има осећаја, који никада целога века не избију на видик — никну и таје у срцу годинама, па их често срце понесе собом и у гроб — сретно је, што је могло ма и тајно благовати у њима.

Таки је осећај тињао и у срцу Јелене Крстићеве, а чиста душа њезина гајила га целога века, да се ни за часак не огреши о тешке дужности верне жене.

Али уза све ово тајно благовање осећала је млада несретна жена, да ова срећа њезина не може бити трајна. Чинило

јој се као да над њоме лебде неки невидљиви духи, зао удес неки, који ће из ненада смрвити и сможднти и то мало среће њезине. Кад год би се поглед њезин случајно срео с немирним погледом Живковим, клонула би као под теретом некога тешкога греха.

А Марија? Марија је испрва запливала свим жаром срца свога у бујну реку овога новога живота. — Али у овом заносу није се измакло оштром оку њезином, како Живко преким оком погледа на сваки, па ма и најмањи додир Марка са Јеленом. Из тога мрког погледа читала је она јасно, шта се збива у души Живковој — а на то је она надовезивала најсмелије замишљаје своје за будућност.

Колико се Марија заносила овим умишљајима, није испрва ни узела на ум како жудно пламти за њоме срце Марка Борића — истом у оном тренутку, када јој се чињаше, да је демон љубоморе дочепао у своје канце и срце и душу Живка Крстића, решила се она да једним ударцем размрска два срца, и Марково и Јеленино.

5.

У Фрушкој Гори је берба у највећем јеку. Јесен је лепа да већ не може бити лепша. Вечери су тихе и благе а сву ноћ месечина — праве бербанске ноћи.

У винограду Живка Крстића чине се велике припреме, јер је Живко звао по вароши у бербу. Кола за колима довозе позване госте. Под орасима пред великом кућом постављени су столови за педесет гостију. Чисто су полегли под теретом силних ђаконија. На три велике ватре пече се бербански ћевап. Циганска банда свира у сав јек, испод велике трешње закићевке заместио је ћутуричар шест прангија, па грува да се разлеже сва планина. Мимо њега ухватили коло берачи и берачице, те везу уз гајдаша несташно сремско коло.

Гости су се искупили пред великом кућом, те шећу горе и доле и замећу жив разговор. Млади домаћин и домаћица се рукују са свима редом. Јелена је данас добре воље, разговара госте, док не буде време вечери. Марија је ушла у кућу, да прегледа, је ли чељад удесила све као што ваља.

— Је ли по вољи да гледамо мало како игра коло — ословиће Јелена друштво.

Још она то није ни изустила а Марко Борић је већ притрчао и пружио домаћици своју руку, да њих двоје поведу госте до кола.

Живко је спазио како је Јелена сва поруменила када је прихватила руку Марка Борића. Таван облак надвео му се на чело. Дакле ипак Марко?

У тај мах позва га његов настојник да нешто нареди у подруму.

Друштво је било стало пред велику стогодишњу трешњу, па гледи како игра коло.

У који мах изађе Живко из подрума, сиђе и Марија низ степенице из куће.

— А зар си ти Живко, овде? — упитаће га Марија а нескидаше очију са Марка и Јелене, који се беху нешто мало одвојили од осталих гостију.

— А што питаш? — одговори Живко узбуђено.

— Та ништа. Гледим кроз прозор, где се Јелена тамо под трешњом нешто живо разговара, те мислим да је с тобом — рече Марија немарно.

Живко погледи оштро према трешњи, па кад спази Јелену и Марка суну му крв у главу.

Марија је приметила како је Живка облила тавна румен. На мах јој је било јасно шта кипи у срцу његовом.

— Јелена није никад била тако добре воље — као што је данас — рећиће она гледајући у Живка.

— А зашто баш данас? — плану Живко.

— Друштво јој је по вољи, та није да се радовала данашњем дану него као мало дете — додаде Марија мерећи бајаги је ли све по столовима у реду.

— А што тако да се радује? — прихвати Живко.

— Та ти знаш твоју жену; ко би знао шта се у њој збива, кад она вечито ћути — одговори Марија шушкајући око стола.

— Ти знаш више него ја, ти знаш све — рече Живко и стиште Марију грчевито за руку.

— А од куда ја? — одговори Марија нагло и изви своју руку из Живкове.

— Та ти си јој другарица од детинства — рече Живко и поглед му дође чисто молећи.

— Има често ствари, које се не поверавају ни другарицама — рече Марија и упре своје пламене очи у Живка.

Живко чисто посрну под отим ударцем, али се прибра брзо и рече:

— А зар ти мислиш да и у Јелепе има тих ствари — прихвати Живко прибравши се.

— Ја то не кажем — избегаваше Марија одговор.

— Не кажеш, али знаш — прихвати Живко и глас му дође чисто потмуо.

— Ако и знам, теби би било узалуд говорити.

— Говори, кумим те Богом живим! — плану Живко.

У тај мах грунуше прангије, играчице цикнуше и прнуше куд која из кола а гости кренуше опет натраг.

Марија пође гостима бајаги у сусрет. Живко се наслонио уз велики орах, јер му ноге поклецираху а у срцу му беше као да га стежу сто грчева.

— А што нам се наш домаћин тако замислио! — кликну Марко из далека водећи Јелену испод руке.

— Опазио у овако позно доба године змију у свом винограду, — прихвати Марија — па мисли шта то значи?

— Стаћу јој на главу — ето то значи — одговори Живко оштријим гласом.

Да је ко смотрио, опазио би, како у Маријиним очима севну она демонска ватра.

Гости седоше за вечеру. Мало по даље од столова збиле су се несташне берачице у гомилу, гледе жељним оком на сто, претресају тихо господу и њихову господску вечеру, па после удесише сложно оне враголасте бачке песме, од којих одјекује Фрушка у бербанско доба. Кад оне престану, свира циганска банда.

Вече дивно да га ваљда никад није дивнијега видела Фрушка Гора. Пун се месец надвирује над Венцем, а по небу трепћу небесна кандила, те чисто разлевају благу светлост по целоме пределу, лаки поветарац сипље над виноградом мирис сувога сена са оближњих ливада.

Марко Борић сео је уз Марију. Душа му је била раздрагана као никада до сада. Кад погледи у њезине сјајне очи а

осипљу му се речи пуне заноса са усана. Марија их слуша само једним увом, јер њезине мисли блуде између Живка и Јелене.

Време је здравицама. Домаћин наздравља својима милим гостима, а нарочито своме куму, господину варошком бирову, који га је удостојио свога доласка. Господин кум је човек тежак на речи, па зато зовну Марка себи, те му пришапну неколико речи.

Уста Марко те наздрави домаћину и домаћици у име кумово, у име свију гостију. Здравица му је била пуна полета и славила је топлим речима узорито, право српско гостољубље а завршила је тако топлом жељом, да обоје поживе још дуго у трајној никад непомућеној срећи — да је Живко био за часак чисто усхићен овим заношљивим речима. Да га у тај мах није погодио хладни, значајни поглед из очију Маријиних, Живко би збиља мислио, да је он најсретнији човек на свету — али тај поглед узбуркао му је душу до дна; чаша, што је искапио на ову здравицу, падала му је као усијано олово на срце.

После ове прве здравице посукташе остале као рој пчела. Када винце удари у лице, диже се и господин прота, домаћинов парох, те напи у здравље поличарци у домаћиновој кући, госпођици Марији. Слављаше њезину лепоту и доброту и заврши са жељом — гледајући значајно у Марка Борића — да му се даде што скорије прилика, да благослови избор срца њезиног пред олтарем. Добри господин прота био је тако искрен, да је дело друштво на мах опазило куд шиба. Марку Борићу заплам-теше образи, а Марија дође блеђа од месечине. Крв јој појури нагло у главу и мораде се дићи од стола да сакрије, колико је узбуђена од оте здравице.

Кад је Марко Борић дошао до домаћице, да се куцне с њоме, рече Јелена, погледавши га значајно:

— У здравље ваше, господине зете!

Марко се наже да је пољуби у руку, а тавна румен обли Јелену чак по снежном врату.

Око поноћи плану сав виноград у дивноме ватромету. Господин Марко Борић показао је тим ватрометом ремек своје уметности. Сви му гости захваљиваху на томе уживању. И сам домаћин усили се, пружи му руку и рече:

— Ви сте диван човек, господине Марко, само — али ту прекиде, јер бејаше погледао у Марију, која се при црвеној бенгалској ватри изузимаше као фурија у сред пакла.

Гости се разиђоше пуно раздрагани. У срцу Јелене Крстићеве и Марка Борића остало је ово лепо вече уписано као леп сан, али у срце Живково и Маријино накапало је оно толико отрова, да само још једна кап, па ће се прелити.

6.

После оне дивне бербанске ноћи решио се Марко Борић да закуца на вратима срца Маријиног. Већ, ево, трећа година, како је никла племенита страст љубави у срцу његовом, и он, који је иначе свагда био одважан, није сам себи смео да призна, колико му срце силно бије за том девојком. Шаљива здравица господина проте у винограду изнела је у незграпноме виду на јавност оно, што он до сада никоме није поверавао — и сад му, као човеку од образа, не остаје ништа друго, него да учини одсудни корак у девојке. Но, чудновато! Што је дуже прибирао по памети својој све, што је за ово неколико година с Маријом говорио, све му је већма срце зебло, јер нигде није могао да нађе ни најмањега повода, на који би надовезао корак, који је наумио да учини. У томе мучноме часу изашла му је слика љубљене девојке пред очи — онај чисто мушки понос њезин, чврсти и одлучни значај, који се огледао у свакој цртици дивнога тела њезиног, она неизмерна дубљина страсти, која је одсјајивала у она два црна велика ока — све је то тако очарало, опило и занело Марка Борића, да је у заносу своме већ унапред видео себе на жуђеној мети.

Док су таке мисли и наде заносиле мушко или слабо срце Марка Борића — дотле је Марија чисто инстиктивно осећала да је на домаку своје жуђене цели; још само један и то последњи и одсудни корак, па ће доћи, па мора доћи до прелома између Живка и Јелене. Али то мора бити страховити сударај, који ће смрвити, сможднти Јеленино срце за навеки. При помисли на тај тренутак груди би јој се силно надимале, очи би севнуле таким жаром да би се и она сама чисто ужаснула од беса, који рије по срцу њезином, којим

предише свака кап крви у њојзи. У томе часу није она умела сама себи да даде јасна рачуна, каквим правом захвата она гвозденом, неумитном руком у коло среће Живковог и Јеленинога живота. Љуби ли она Живка? — питала се она у томе тренутку. Не, њезино срце није још никада никога љубило — али Живко је љубио прво њу, њојзи је он наменио испрва своју руку, а с руком својом прво место у овој кући; она је позвана била да светли, да игра прву улогу у овој кући — Живко је њу напустио као дете кад се издовољи играчком и она је данас са неверногa љубавника и неверне другарице по милости њиховој гошћа и чељаде у овој кући. Што дубље мисли о томе све то силније осећа како јој нека неодољива моћ расирује освету у срцу њезином. У бурноме комешају те страсти диже јој се пред очима благи лик Јеленин. Зар је она крива, што је постала Живкова љуба? Та није ли се она свом снагом својом опирала гвозденој вољи матере своје — та она је њојзи била вазда верна друга из ранога детињства. Колико је небројено пута Марија од окорне ћуди госпође Марте Дражићке нашла уточишта на топломе срцу своје другарице, сестре своје — па зар свој тој љубави да је награда мржња и освета? Под навалом ових успомена претрнуло би срце Маријино, но само један часак — па би у том истоме тренутку обузео то поколебано срце неки неисказани бол, коме је, све залуду, једини лек — рука и благо Живка Крстића.

Осми је дан после оне бербанске ноћи. Сви су се бербански гости већ изређали, те упитали са домаћином и домаћицом за здравље — само Марка Борића није било међу гостима, који су тога дана дошли кући Живка Крстића у подне у походе.

По подне је Живко сео на кола и отишао неким журним послом на салаш, где ће остати три дана. Јелена и Марија седеле су саме у великој визитској соби и разговарале су се о прошлој берби и гостима.

— Баш ми је чудо, што нема Марка Борића — рече Марија и упре своје црне велике очи у Јелену.

— Ваљда ће и он доћи до ноћи — одговори Јелена тргавши се на ову примедбу Маријину.

У тај мах ће ући Јеленина собарица и замолити своју милостиву госпођу да изиђе мало да разгледи нешто по кући.

Јелена на врата — а Марко Борић пред њу.

— Милостива госпођо, извините што сам јутрос одоцнио, званичан посао — правдаше се Марко.

— Молим, молим, не чини ништа — прекиде га Јелена поруменивши сва — изволите само унутра, тамо је Марија, ја ћу се одмах вратити.

Марко Борић уђе у дворану и поздрави се са госпођицом Миријом. Срце му је необично куцало кад је видео да је на само са узором своје душе. Ова му је прилика дошла као с неба, сад ил' никад.

После првих обичних речи, узе Марко те поче цртати како је он саморано сироче, које нема нигде никога на свету. Тај терет осећа он најтеже у часовима пусте осаме. Ко њега гледа у друштву, мислио би, да је он најсретнији човек на свету — а душу његову тишти јад, који не може, не сме да искаже.

При овим речима погледи Марија усплахирено у зажарено лице Марково, у дупи својој слућаше, шта ће ове речи да кажу.

— Но верујте ми госпођице — продужиће Марко — да има један створ на овоме свету, кога ја годинама носим у души својој, који би могао само кад би хтео претворити овај јадни живот мој у нови рај, пун најлепших и најслађих милина и ја бих био тада најсретнији човек на овоме свету.

— А тај створ је, господине Марко? — рече Марија и чисто се уздиже са наслоњаче, на којој је седела а велике успламтеле очи своје беше нетренимице упрла у Марка.

— Тај је створ — ви госпођице Марија — изви се силовито из узбурканих груди Марка Борића.

— Варате се, господине Марко — рече Марија и клону у наслоњачу — ја немам срца, које може да љуби човека, који —

У тај мах уђе Јелена у собу и здрављаше се из нова с Марком. Кад је погледала у успламтело лице Марково и бледо лице Маријино, тргла се.

— Шта је теби, Марија? — рече Јелена нагло.

— Није ништа. Господин Марко ми је тако живо описао живот једнога несретнога човека, да сам се и нехотице

уплашила од његових речи, — рече Марија и устаде — али прећиће то брзо. Извините за часак.

Марија изиђе из дворане.

— Тај несретни човек сам ја, милостива госпођо, — рече Марко болно — мајке своје и не знам, а од како сам оца свога саранио, никаквога добра писам запамтио. У осами душе своје створих себи узор, кога љубим свим жаром срца свога, али ја искусих, ето, овога часа, да љубим несретно —

— А ко вам то каза, господине Марко, — рече Јелена и крв јој појури у главу.

— Каза ми госпођица Марија, коју неизмерно љубим од првога тренута, од када сам је познао.

При тим речима ухвати се госпођа Јелена и нехотице левом руком за срце, а десном стиште грчевито ручицу од канабета.

— Та ваљда није то њезина последња реч, господине Марко, — рече Јелена, да се једва чуло.

— Ја немам наде, милостива госпођо, већ ако не би ваша анђеоска реч отворила из нова двери рају живота мога, — рече Марко у заносу.

— Моја, моја реч, — муцаше Јелена и дође у образу бледа као смрт — јест, да, имате право, ја ћу говорити Марији.

— Говорите, госпо, говорите, тако вам среће вашега живота —

Марко хтеде још нешто рећи, али Марија уђе у собу. Са хладнога, леденога погледа њезинога смрзла се Марку Борићу реч на уснама — а Јелени беше у тај мах тако тешко у срцу, као да је цео терет овога света пао на њу.

7.

Сутра дан је освануо прави јесењи дан. Застудило је, као да већ слути на снег. Кроз танку маглу чује се потмуло грактање читавих јата гавранова. Сва природа се обукла у сиво удовичко рухо. Лето је остарело, па му студени ветар чупа косу с главе. Дрва су преко ноћ изгубила своје лишће, те стрше суморно голим грањем, као неке авети кроз маглу.

Госпођа Јелена Крстићева је синоћ тако била узбуђена, да је тек пред зору свела очи. Од јутрос је тешка, да не

може чисто да се дигне из постеље, ма да је већ скоро подне. Кроз тавне завесе провирује дан у одају, те распростире полумрак по њојзи. Јелена се подбочила на десну руку у постељи, па гледа немо пред-а-се. Мисао је заноси за оним првим сретним часом у њезином животу, када је, као млада девојка, први пут сагледала Марка Борића. Да сретна часа, да миле успомене! Ох, како је ово малаксало срце онда немирно ударало о груди под одјеком звучнога гласа његовога! Пролеће је било у пољу — пролеће је било у души њезиној. А данас — данас су сарањене те миле, те бајне успомене; студена дужност задахнула је све цвеће тога пролећа својим леденим дахом — оно је свенуло. На место њега ступио је блесак, ступио је дробни бисер, ступило је хладно злато и оштро драго камење — све то сјаје, али не грије. Мириса му дајте, оног опојног мириса, што заноси младу душу, што је пуни оним чаробним миљем, од кога душа пева, као тиче у зеленом лугу. Живко је добар човек — добар је и дан, али за то срце топлије бије у осмејку рујне зоре, у тихом и свечаном вечерњем сутону, када се цео свет прелива и умива златали-сјајем вечерње румени. Ох, де су сада они девојачки дани, просањани, прожуђени, — на пољу сива сура магла, у души зимогроз.

И тавни поглед госпође Јелене поче да блуди по богатом и укусном намештају спаваће собе. Све је лепо, све је дивно, али души њезиној није то доста — нема оне сласти, за којом је она жудила, нема рајска чеда, нема љубави. А како да је нема? Та Живко је љуби као живот свој, гове и угађа јој чим год само зна, носи је на рукама. Јест истина, Живко је добар човек, али бадава, Јелени урезан је још пре Живка пламеним цртама лик Марков у души. Данас пламти тај лик тихом, чисто вечерњом светлошћу, коју сунце, кад залази, разлива по гробљу. Да чудни ли су путеви судбине! Од куда Марко баш њојзи да повери бол срца свога? У први мах, кад је она чула са Маркових усана, за ким бије срце његово, беше јој као да су у исти мах утрнули сви тајни умишљаји душе њезине — у души јој настаде од једанпут пуста и нема ноћ — али у тој очајној ноћи засветли она божанска искра, која с резигнацијом подноси своју несрећу,

уживајући у туђој срећи. И та искра разгоревала се сада мало по мало у души Јелениној, као оно кад тихо кандилце трепери на леденој гробној плочи. Та Марија је њезина најбоља другарица — ако би икоме желела срећу, то би желела њојзи.

Са тешким и дубоким уздахом устала је Јелена, да тражи још данас згодне прилике, да помене Марији за Маркову љубав.

У тај исти мах седела је већ Марија у дочекаоници за својим столићем. Спустила је вез на крило, па јој се мисли отеше у будућност. Дакле Марко Борић се одиста заљубио у њу! Ха, ха — на још се момак упутио да је проси! И при тој мисли стеже Марију грч у срцу — у лицу је подиђе тавна румен при помисли, да је господски просијак Марко — њезин суђеник! Устаде плахо са столице и пође наглим кораком по соби — чисто би да утече тој мисли. Свака жилица дрхће на њојзи, чим погледи на богаштину око себе. Дакле Јелена да се ваља по свили и кадиви, да благује у злату, а она, коју је Живко пре ње неизмерно љубио, она да спадне на сиромаха, код кога ће и леба желети! Марија стаде пред прозор и упре своје жарке очи у сиву маглу по улици. Не, не, она то не може дуже подносити; као што магла мори тешко душу, тако је мржња и освета притисла, као морија, груди Маријине. Као оно тигар што шири ноздрве, кад осети крв, тако је Марија тигарским дахом ослушкивала на кораке, који се чуше из оближње одаје.

Јелена уђе у собу и чисто застаде на прагу, кад је спазила зажарено лице своје другарице.

— Марија, душо, да ти није зло — рече Јелена благо и приђе да ухвати другарицу своју за руку.

У тај мах ухвати се Марија руком за срце, па махну за тим по челу.

— Ова магла ме чисто гуши — јекну она болно.

— Ја чисто слутим, за што си тако суморна — рече Јелена благо.

— А ко ти каже да сам суморна? — одговори Марија и чисто пресече Јелену очима.

— Та што кријеш тајну своју од мене; ја знам, ти си

поносита, па ниси хтела одмах да му признаш — прихвати Јелена.

— Коме да признам, шта да признам?

— Та што се проневештаваш — та коме другоме, него — Марку Борићу. Ти га љубиш, видим ти из очију, али хоћеш само да га мало намучиш.

— Ја љубим Марка?! Ко ти је то казао? Ха, ха, господин Борић има чудан обичај да се хвали, како осваја срца на јуриш.

— То није истина, баш на против, он ми се горко јадао како си га одбила.

— Ја га нисам одбила, но сам му просто рекла, да не могу да га љубим — прихвати Марија јетко.

— Ти ниси говорила по срцу своме, јер ја знам, да ти љубиш Марка — додаде Јелена живо.

— А ја ти опет кажем, да ја такога човека, као што је Марко Борић, нит сам кадгод љубила, нити ћу га икада љубити — плану Марија.

— А шта му ти замераш? Та Марко је најлепши, најврснији млад човек у целој вароши; свака би се поносила његовом љубављу — рече Јелена необично зажарена.

— На част Марко свакој! Ја могу волети само оног човека, на коме нема ни трунка л а г е — суну Марија и дође сва бледа у лицу.

— Од куда и какве лаге има на Марку Борићу? Та он је најчеститији човек на свету — рече Јелена пуним поуздањем.

— Како се узме, теби је можда честит, а други суде о томе друкчије.

— Па каква је лага на њему? Он је у мојој кући примљен, рада бих да знам, шта му се замера?

— Та ти му то нећеш замерити; теби ће то, шта више, још годити — рече Марија, отежући сваку реч.

— Шта говориш ти то у загонеткама? Реци ми чисто и јасно, каква је то лага на Марку? — наваљиваше Јелена.

— Та манимо се тога разговора; није моје да ти ја то казујем — избегаваше Марија одговор.

— Ја те молим као сестра, — мољаше Јелена чисто уз-

*

дрхталим гласом — да ме не мучиш толико; одговори ми јасно и кратко што те питам.

— Кад баш хоћеш да знаш, а ти знај! Цео свет држи, да је Марко Борић милосник госпође Јелене Крстићеве! — рече Марија и упре своје пламене очи у Јелену као да ће да прожеже њима душу своје другарице.

— Ко то каже? — замуца Јелена бледа као смрт. Но у једанпут јој се смрче пред очима, ухвати се руком за столицу, да не падне. Ударац је био силан, из ненада и ошинуо је несретну жену по сред срца.

— То каже сваки, који год познаје Марка и тебе — понови Марија накленим уживањем свој нападај.

— То је подла лаж! — плану Јелена и чисто подскочи са свога седишта.

— Можда и није; јер, кажу, да се сам Марко тим хвалио — рече Марија и погледа Јелени оштро у очи.

Јелена чисто посрну под тим новим нападајем. У срцу њезином притаја се за часак љубав према Марку, јер јој је образ пламтео од стида, што се тајном, која је била сахрањена на дну срца њезина, изопирају уста целога света. Прибра се на брзо и рече мирно:

— Ја ти и опет кажем, Марије, да је то пука и подла лаж! Ја ћу то казати Марку Борићу у очи, и то казаћу му пред тобом овога часа — рече Јелена, а лице јој је пламтело од поносита гњева.

Марија устаде и пође лаганим кораком по соби, очевидно да премишљаше, како ће да замахне последњим ударцем.

У том је Јелена нагло прешла маломе столу, извадила је своју посетницу и написала је на њу две-три речи. Таман да зазвони, прије јој Марија нагло.

— Шта то радиш? — упита је усплахирено.

— Ево, звађу Марка Борића на мах да дође овамо — рече Јелена узбуђено.

— Јеси ли ти при себи? — Та тек што је изишао из твоје куће! Јуче је био, данас опет да дође, а Живка нема код куће — не дајеш ли тиме сама свету оруже против себе.

— Али ја морам говорити још данас с њиме — рече Јелена успламтелим лицем.

— А ја ти кажем да ће његов долазак у кућу пасти свакоме у очи, те ће свет из нова почети да говори, ако не о теби, оно о мени, а ја ти кажем просто, да презирем Марка Борића.

Ове речи беху ново уље на ватру, што се разбуктала у Јелениној души. Грчевито подера своје писамце, застаде за часак, као да се промисли, па онда изиђе нагло из собе.

Марија је једним погледом прозрела намеру Јеленину. Њих двоје морају се данас састати. Јелена ће приморати Марка, да дође ма и тајно у кућу. Коцка је бачена, — сад, ако је Живко човек, знаће шта је дужан своме имену и образу.

8.

Живко Крстић је већ други дан на салашу. Никада није тако тешким срцем отишао од куће. Сумња, што му је до сада тровала и срце и душу, данас више није сумња. Јелена љуби другога — љуби Марка Борића. Узалуд је он утрошио на њу сву своју љубав и доброту, узалуд је обасуо свим сладостима и радостима, које даје богатство и раскош — купио јој је све, што је могао и замислити, да ће она пожелети, али за све то награда је њему, да му жена уздише за другим. Та помисао притисла му је душу таким теретом, да му не би жао било, кад би могао одмах сутра умрети.

Сива магла притисла је све поље око салаша Живка Крстића. Живко је сео у стаклом затворени доксат, па је немо гледао у суморну слику, што му је била пред њиме. Поље је пусто, као што је пуст његов живот. Из сиве магле изузимљу се гране салашких дудова, као неке авети. Живко их гледа, дуго гледа, па се чисто стреса. Из далека се чује грактање гладних врана, тупи и храпави гласови њихови долећу све ближе кући. На једанпут цикну пушка на окомку оближње шуме. Живко се трже из својих мисли. Дође му чисто да позавиди зверету, што је пало у ловчеве немилосне руке.

Тек је настао да живи, а живот му је, ето, у клици већ сав отрован. А ко га је отровао? Она, за коју је он мислио, да ће му крунисати дане живота његова срећом и задовољством. Зар је он икада помислити могао, да то може

лежати у онакој анђеоској души, као што је Јеленина; али она није томе крива — њу је занео, омахнуо Марко Борић. Па зар он да седи са скрштеним рука, па да гледи очајнички, како му Марко раскопава кућу из темеља? Не, то не ће бити. Марко је убио сву срећу његову — он ће му за то одговарати. Лако је то пиљити у женске очи. Ако има у њему и једне капи мушке крви, не ће му утећи кукавички, но му мора изићи на мегдан. Њих двојица ће се огледати — па шта Бог да!

И Живко уста и пође наглим кораком горе-доле. Али шта онда, ако је то све сама обмана? Је ли он уверен, да је све баш тако, као што га пече у души? Камо срећа, да није тако; јер да није тако, за што би Јелена била увек суморна и ћутљива, кад је крај њега, а зашто у мах оживи, кад је у већем друштву и крај ње Марко Борић. Та није он слеп код очију, а на послетку види то и Марија. Она зна тајну Јеленина срца, али другарица је, па је чува, не ће да је ода.

Но чим дође кући, питаће је још једанпут. Принудиће је, присилиће је, да му каже све, што зна. Тешко њојзи, ако му се успротиви.

И таман стаде Живко да премишља, како би принудио Марију, да му повери све што знаде — кад ал, уђе одаџија у кућу.

— Ево, господине, сад баш дође једна жена из вароши и донесе ово писмо, каже да је за вас.

Живко узе писмо и отпечати га нагло. Тек што је бацио један поглед у писмо, а он дође у лицу сав таван. Залуља се, као да га је гром поразио. Писмо је било кратко:

„Ко прође вечерас у девет сати мимо башту господара Живка Крстића, уживаће, кад види госпођу Јелену, где ашиқује у летњиковцу са господином подбележником — Марком Борићем. Добро је, да зна за ово и преварени муж. За то му то и јавља — Стари пријатељ.“

Кад је Живко прочитао ово неколико редака, ухвати се руком за главу. Крв му је нагло појурила у лице — беше му, као да ће се угушити. Но за часак се прибра и полети као бесомучан у одају. Поглед му паде на дувар, где на зеленој чоји висаше испрекрштано оруже. Дохвати с чивилука двоцев

пиштољ и метне га нагло на сто. Изиђе за тим помамно на доксат и викну одацији:

— У седам сахата оседлај мени дората, а себи риђу, да тркнемо обојица до вароши.

— А зар не би боље било да упрегнем у тарнице — запитаће одација поплашено, спазивши, како је успламтело лице у господара.

— Торњај се, кад ти кажем! — рикну господар Живко.

9.

Јелена Крстићева била је Маријиним речима ужасно узбуђена. У срцу њезином таласало се читаво море узбурканих страсти. Корела је сама себе, што се и за часак одала грешној помисли на љубав према Марку Борићу. Данас је та помисао окаљала и њезино и Живково поштено име — а окаљала је несмисленим, лаким језиком раскалашнога Марка. Дође јој, да не може живети ни часа даље под том тешком љагом — она мора, ма је главе стало, питати самога Марка: је ли то истина, да се таки гласови проносе по вароши? Њему ће она рећи у очи, да у срцу њеном нема ни зрачка наде за њега. Преклињаће га свиме, што му је свето на овоме свету, да сузбије мушком збиљом ту подлу потвору — да опере и своју и њезину част. Марија је рекла, да је зазорно од света, да он дође на беломе дану, а у Живковој одсутности, у њезину кућу; али она мора још данас говорити с њиме, мора још вечерас скинути тај терет с душе своје, јер осећа, да сутра не би могла више погледати Живку у очи.

Дуго је ходала по својој соби. Већ је по подне било у велико превалило, кад се решила, да позове Марка на састанак — вечерас у башту. Седе и написа у два у три реда како она мора још вечерас говорити с њиме у важној ствари, која се тиче њезине и његове части. Чека ће га у летњиковцу; стражња мала вратаоца од баште биће отворена.

Кад је оправила писмо Марку — уђе журно Марији у собу.

— Ја сам позвала Марка да дође довече у девет сати у нашу башту, у летњиковац, и молим те да будеш сведок,

како ћу му у очи казати, да је подла лаж, да сам ја њега икада волела!

— Ти си лакомислена жена. Одговарај сама за тај свој корак. Ја не ћу вечерас ни ногом маћи из своје одаје — рече Марија хладно, али срце јој заигра у грудма од тешке злурадости.

— А ти си подла змија, коју сам ја однеговала на својим недрима. Кад теби није стало до образа твоје сестре, онда ће та сестра имати толико одважности, да сама одбрани своју част! — рече Јелена успламтелим очима и изиђе из одаје Маријине.

— Сад ил' никад! — рече Марија и после по часа већ је кобни гласник носио писмо „старог пријатеља“ Живку Крстићу на салаш.

Кад је Марко Борић примио писмо Јеленино, није чисто могао да верује својим очима. У срцу своме слутио је, да се у Крстићевој кући морала десити нека ужасна несрећа, која је нагонила Јелену на тако необичан и чудан корак. Шта би имала Јелена да каже њему, што он не би смео да чује па дану из њезиних уста? Прочита поново писмо, чињаше му се, да међу редовима лежи нека коб, од које зависи живот Јеленин. Реши се, да учини по позиву.

Вече се спушта над Н. Улице су слабо осветљене — тек по гдегде тиња по који прљави фењер, да се боље види како пада мрак. Кад се Марко враћао из канцеларије у свој стан, учинило му се, као да чује по друму оштар кас коњанички. Метне руку на очи, да види, ко то јури; али у сумраку није могао јасно да изузме јахаче. То беху Живко Крстић и његов одајија.

Око осам сахата у вече дигла се магла. Небо се изведрило и осуло мириjадама звезда, које су чисто дрхтале од јесење студени.

Живко је потегао право одајијиној кући, у најсиромашнијем крају вароши. Кад је одјахао с коња, рекао је одајији, да не казује никоме, да су дошли. Навукао је своју шубару на очи, па је нагло пошао својој кући. Заиштао је од остраг с баште и чисто је полетео, да се дочепа кваке од малих вратаоца. Вратаоца су била отворена.

— Дакле је истина! — јекнуо је несретни Живко и уђе чисто посрћући у башту. Кад је прекорачио свој праг, стиснуо је самокрес грчевито десном руком, и замакнуо је одмах лево кроз шипраг. Тихо, чисто нечујно довукао се до летњиковца и ту се заклонио за један стари орах. Ушио се у сенку од стабла, да га на томе месту ни најоштрије око не би могло изузети.

Не потраја тако ни четврт сахата, а низ степенице сиђе женска слика у црноме огртачу.

— Неверниче! — шапну Живко и примаче самокрес ближе себи — моли се Богу, јер ти је куцнуо последњи час у животу твоме!

Јелена Крстићева приђе клецајући летњиковцу и погледа плашљивим погледом низа башту.

На путањи, која вођаше према малим вратима, зачуше се тихи кораци. Јелена се трже, подузе је у целом телу дрхтавица, као да је тресе тролетница.

Марко Борић стиже пред летњиковац.

— Милостива госпо, ако Бога знате — рече Марко и хтеде да приђе Јелени.

— Стој, ниткове! — рикну Живко, скочи иза грма и диже самокрес према Марку.

Јелена врисну и прискочи Живковој руци.

— Не, ако Бога знаш! —

Али самокрес већ плану. У исти мах осети Јелена, како је нешто шину по левом рамену, а пред њу паде Живко, ваљајући се у својој крви.

— У помоћ! — викну Марко, али Јелена му прискочи.

— Не, да сте ми по Богу брат, бежите одавде, тако вам поштења једне несретне жене!

И Јелена гурну Марка дивовском снагом стазом према малим вратаоцима.

Из куће потрчи чељад у башту.

Живко је наменуо тане мнимој убици своје среће, али му је Јелена померила нишан. Тане је ударило о чвор у растовој планти летњиковца — одбило се отуд, окрзло је Јелену по рамену и погодило је Живка по сред срца.

Како се Јелена сишла низ степенице, Марија је стала за застор од прозора, па је недапимице ослушкивала на сваки шушањ у врту.

Кад цикну мала пушка Живкова, осу се са Маријиних усана дивљи узвик:

— Здраво весниче мога нова живота!

Када су мртва Живка уносили у кућу, отшкринула је Марија тихо врата од своје мрачне собе да се зверски слади на мртвоме телу жене, која јој је срећу преотела. Кад спази да место Јелене носе мртва Живка — устукне нагло натраг и груне потмуло о тле. После неколико часова дошла је себи, али у оном жагору нико није ни приметио, да је Марија наглим кораком изишла из куће.

* * *

На ономе питомоме брежуљку, где Фрушка Гора у Дунав силази, лежи крај реке гроб, а утопљенику чело главе пише на простом белом крсту: „Овде лежи Марија Ресавац“.

А шта би са Марком Борићем? Докле год је соколова, који су јуначки бранили Србобран, спомињаће се име барјактара Марка Борића, који је славно погинуо на бедемима његовим.

Госпођа Јелена Крстићева одселила се из Н. и живи још и сада у Б. Сиротиња благосиља стару госпођу, којој је једина радост, да чини добра другима. Кажу, да ће грдно имање њезино остати цркви и народу.

С. В. П.

ПРИРОДНЕ СНАГЕ РАДЕ УЗАЈМИЦЕ.

Шта се о томе дознало у новије доба?

Ко се иоле бави читањем знање, како су природне науке у новије и најновије доба добро коракнуле напред. Но шта ја велим? Та нису нам за то управо ни потребне књиге; о томе се можемо уверити самим животом данашњега века. Ко би могао на брзу руку избројати све оно, што је живот људски позајмио од природних наука и на своју корист употребио!

У овај мах није ми то ни намера; овом приликом хоћу нешто само да саопштим, што је од опште вредности, и што је више као нека филозофска страна природних наука. Управо је физика онај део природних наука, која је то докучила. То, што је физика дознала, јесте неки нов и општи природан закон, који везује све природне појаве у једно, и одређује одношај једне према другој природној снази. Тај закон има велику важност, јер нас учи, како да теоријски замишљамо природне процесе; а и техничкој употреби је од велике користи. —

На међи између средњег и новијег века почеше људи у велико бавити се природним наукама. Напредак у природним наукама изазвао је напредак и у разним практичним вештинама, особито у техничкој механици, којој је највише математика ишла на руку. Но вештина тога доба сасвим је друкчија од сродне јој вештине данашњега века. Опијени великим успехом, људи тада — рекао бих — у своме младићком заносу — јер сама наука беше још млада — мислили су, да све постићи могу, да и најтежи задатак решити могу. И збиља, људи су тада покушавали да реше и најтеже и најзаплетеније задатке. Није прошло много времена, а оно неки почеше градити т. зв. аутомате — справе, које би имале представљати човека и животиње. Прошли век дивио се патци Вокансоновој, која

је јела и храну сваривала; чудио се његовом свирачу, који је свирајући у флауту могао све прсте кретати, као што треба. Свет се изнепадио, кад је видео аутомат-дечка старијег Дроза — дечка, који је писао, и свирачицу млађега Дроза, која је свирајући на клавиру и очима пратила кретање својих прстију, а кад је одсвирала, устала је и друштву се лепо поклонила. Слушајући све то, данас би рекли, да су то биле детињарије; шта више, на први мах неби ни могли појати, откуд и како да су заиста оштроумни људи, који су заједно имали дара, и могли се мерити са првим главама данашњега века — да су таки људи могли а и хтели скрстити своје руке око тих аутомата? Све би то било нама непојатно, кад не би знали правих разлога и правих побуда — шта их је управо гонило на решавање тих и таких задатака. Сви су мислили, да ће збиља моћи решити тај задатак, т. ј. начинити живу патку, и т. д. Дечко-писар старијег Дроза могао се још и у овом веку видети по Немачкој на јавним местима. Кад га погледиш, на очи ти изађу силни точкови, које не можеш шале одгонепути, а не можеш лако сваком ни наћи његове праве улоге. Треба прилично оштроумља, па да само разумеш посао сваког точка и точкића; а каквим ли је онда онај морао бити обдарен оштроумљем, који је тај аутомат смислио и склопио? А да је свет свашта држао о правом постанку тога дечка, и уверен био, да је тај аутомат здраво налик на човека, сведочи случај, што се догодио са старијим Дрозом. За њега и његовог аутомата се приповеда, да су обоје чамили у тавницама шпањске инквизиције, јер се за Дроза држало, да је мађионик. Једва, с тешком муком могао се и он и аутомат му затвора ослободити. Па и ако се ти механичари нису можда надали, да ће створове свога оштроумља моћи задахнути и душом морално савршеном, то би се ипак сваки од њих задовољио, кад би дошао на тај начин до створа, који, и ако не би имао морално савршене душе — не би имао можда ни душевних слабости и недостатака, а место трошног меса и костију имао би тврд и сталан челик и месинг. Кад то узмемо на ум, биће нам сасвим јасно, како је оштроумним главама из прошлих векова заиста велик задатак лебдио пред очима; онда можемо сасвим лако појмити, откуд да се с таком вољом и с таком

дурашношћу могли одабрани људи бавити тим послом, који и ако није био увенчан успехом, ипак је био од користи, јер је тиме свет дошао до разних и многобројних механичких спомоћних средстава, која је доцније време знало паметније употребити. Ми данас нећемо таких машина, од којих би свака могла заменути једног човека у свима његовим разноврсним пословима; ми хоћемо сасвим нешто друго — да једна машина обавља само један посао, који би иначе радило хиљаду људи.

Као што се види, тежња се није остварила, није се испунила — нису могли на тај начин начинити живих створова. Из те тежње, чини нам се, као да се породила друга тежња — тежња, која је, у једну руку, неки нов камен мудраца — оних, што су живели у седамнајстом и осамнајстом веку.[1]) У то доба у некојим главама синула је идеја о некој особитој машини, која се зове perpetuum mobile. Та би машина радила без икакве спољашње снаге, она би једино и само из себе без престанка црпла снагу за рад. Но знамо, да тако није ни код једне нама познате машине; наше машине тера или вода, или ветар, или пара, и т. д., — тек једна спољашња, из природе позајмљена снага. За perpetuum mobile не би свега тога требало. Људи су држали, да се може начинити таква машина. У тој мисли утврђивало их је и то, што су мислили, да организам човека и животиње скрива у себи ту идеју. Животиње и људи живе, крећу се и раде, па нико, нити их навија као сахат, нити потискује. Тада још нису знали, каква је упра-

[1]) Нећу да испитујем, откуд и како свет да дође до идеје: да је у земљи сакривена нека ствар, којом човек — само ако је има — може све постићи, што му је најмилије; а шта је човеку милије од злата, здравља и дуга живота? Златом човек долази до моћи; само здрав човек може уживати; а дуг живот то је што и бесмртност. (Гете).

Та идеја позната је под именом „камен мудраца.“ У томе камену свет је држао, да је концентрисано оно троје, што је нужно за људско блаженство. Тај камен у руци мудраца може сваки неплеменит метал да претвори у злато; доцније се држало, да се могу њиме и све болести лечити, тело подмладити и живот продужити.

Кад то знамо, онда није никакво чудо, што се многи и многи тим бавио — тражећи „камен мудраца“; што се свет занимао тиме можда хиљаду година.

во свеза међу храном, што је човек и животиња узима у себе, и снагом организма њиховог. Држало се, да је храна само за то, да „намаже точкове“ човечијег и животињског тела, а нису ни помишљали — да можда баш од хране долази снага, што је потребна за рад, а не да тело само из себе производи ту снагу. Тада су мислили, да је баш то белега органског живота, да му је то баш особина: да развија, да ствара сам из себе снагу. Ако хоћемо дакле да начинимо машину, која би била човек, онда нам пре свега треба склопити perpetuum mobile.

Поред тога појавила се још и друга нада, која би у нашем паметнијем добу била на првом месту. Perpetuum mobile био би врло јевтин радник, или управо забадава, јер би увек радио, а никад не би морали додавати му с поља никакве снаге — он би је сам из себе извлачио. Данас се радом долази до новца. Е, онда није чудо, што се многе шпекулативне главе увек бавиле тим, како да се дође из ничега до новца; perpetuum mobile припомогао би нам, јевтино, на лак начин доћи до новаца.

Циљ је дакле била велика, којој се тежило; таленти, који се бавише с решавањем тога задатка, за цело, нису били обични. Задатак је таки, да веже све оне, који волу истраживати а могу се годинама једног те истог посла држати. Годинама се тражило и тражило, и никако да се нађе. По гдекојем се учинило, као да је задатак скоро решен. Но фантом никако да се ухвати. Било је додуше и такових, који су на послетку увидели, да не иде, и да се perpetuum mobile не може склопити — да су им дакле били узалудни сви њихови покушаји. И за самог старијег Дроза то се приповеда. Они пак, којима је мозак од силног напора скоро сишао с правог пута, често су јављали ту велику тајну. На послетку свет изгуби сву веру у тај посао, јер наскоро, после сваке таке вести, изишло је, да није било истина, што се јављало; опште је мњење било, да се задатак тај неда решити. Осим тога математска механика бавила се у то доба с више задатака, који амо спадају, и на послетку испаде и њој за руком строго доказати, да се perpetuum mobile неда склопити, па ако баш не у опште, оно барем у оквиру механичких снага, којима човек располаже.

У разлагању своме дођосмо, ево, до појма о снази радилици, о снази тералици, што тера н. пр. машине. С тим ћемо појмом и доцније имати посла. За то ће бити потребно тај појам мало боље протумачити. За машину се вели, да ради; то је пренесено са човека и животиње. Човек и животиња ради, а машина има да замене човека и животиње. Рад парних машина и данас се мери коњском снагом. Рад човеков мери се од чести снагом, коју у-њ уложи (јачи човек може више да уради), а од чести и окретношћу, која је у раду потребна. Окретних, вештих радника не може никад бити много; ко хоће да буде вешт, ма у каквом послу, мора имати за то и дара и науке; а да се дар унапреди и науке стече, треба дуго времена и многог напора. Која машина добро ради, од те можеш, кадгод хоћеш, начинити више комада; кад пак машина не може да замене вештину, окретност и увећбаност човекову, онда, ма како да је ваљана, губи своју вредност. Зато је и појам о величини рада на машинама с'ужен; ту се мотри само, колико се снаге потроши. Ово је тим пре оправдано, што већина машина има само јачином својом да надкрили човека и животиње. Зато је у механичном смислу појам о раду исто, што и појам о снази, што се у рад уложи; и само у томе ужем смислу биће тај појам од сада употребљаван.

Па како да меримо: колико се потроши снаге у разним приликама, како да се привреда једне машине сравни са привредом друге машине?

Ради тога морамо се винути на другу страну; до душе тамо није баш јако занимљиво, јер ћемо сад наићи само на математско-механичке појмове. Али кад све то пређемо, доспећемо на неку висину, са које ћемо имати мало лепши изглед, лепши, него што је сада. — До душе пример, што ћу га употребити, није лош; то вам је машина у гори, коју тера планински поток. Околина је тамо романтична. Но све то морам сад на страну оставити: и полумрачну шумску долину, и извијугани поток... па ћу вас известити само, како је та машина склопљена. Ту вам је велик гвозден чекић; чекић диже водено коло, а коло окреће бесни поток. Око осовине кола имаде као неки палци; сваки пут, кад се коло окреће,

држак од чекића запиње за палце. Кад год један палац ухвати држак, чекић се издигне, па падне: тињи металну масу, што је испод њега. Шта је сад овде управо рад машинин? Овде машина диже чекић на супрот притези (Schwere) земљиној. Рад је овде пре свега пропорцијоналан тежини чекићевој, т. ј. (разуме се, док су околности исте) снага радилица мора се удвостручити, ако се узме двапут тежи чекић, утростручити, ако је чекић три пута тежи, и. т. д. Но привреда чекићева не зависи само од његове тежине. Падне ли са висине од две стопе, више ће урадити, него кад падне из висине од једне стопе. Јасно је, да машина мора нешто снаге потрошити, кад чекић дигне једну стопу у вис; но јасно је и то, да још једанпут мора толико снаге потрошити, ако и другу стопу дигне чекић у вис. Рад је удвостручен дакле и онда, кад се чекић дигне на висину од две стопе место на висину од једне стопе. Из овога излази, да је потрошена снага при раду, или управо рад, пропорцијоналан и тежини чекићевој и висини, са које падне — дакле, рад се мери продуктом, који се добије, кад се дигнута тежина чекићева помножи са висином, из које падне. И збиља, механика тако и мери; јединица, мера за рад јесте стопна фунта, т. ј. кад дигнеш једну фунту једну стопу високо, онда си обавио јединицу рада, или килограмометар, које је опет јединица рада, само, што је тамо у стопама и фунтама, овде је у метрима и килограмима.

Водена маса падајући окреће нашу машину — диже наше чекиће. Вода не мора падати баш вертикално, т. ј. одозго па управо доле — вода може и онда рад обављати, кад тече потоком, који је тек мало нагнут — главно је дакле да иде са вишег места на ниже. Ако хоћеш, да наша машина дигне чекић од једног килограма један метар у вис, мора ће зато барем један килограм воде пасти један метар сниже, или што је једно исто, два килограма по метра, или четир килограма једну четвртину метра, и. т. д.; овоме нас учи и искуство и теорија. Кад дакле тежину воде, што пада, помножимо са висином, са које падне, па тај продукт буде нам мера раду и у овом случају, сасвим онако, као што смо узели код чекића, кад пада: онда рад машине, која чекиће диже, у најповољнијем случају може бити једнак раду воде, која пада. У истину пак, није ни

то сасвим; један део воде отече без икакве употребе, јер се често жртвује нешто снаге на то, не би ли ишло брже.

Овде ми је још и то рећи, да се тај односај никад не мења па било, да талас сâм додирује чекиће, или да их вода диже тек посредно — преко уметнутих зупчастих точкова, бескрајних завртака (Schraube ohne Ende), чекрка и кајиша. Додуше тим се може, али само привидно, друкчији резултат да постигне: проста воденьача (Wasserwerk) диће чекић тежак н. пр. један килограм, а сложена ће дићи чекић тежак, н. пр. десет килограма, па ипак у ствари је једно исто; ма да сложена воденьача диже десет пута већи терет, попеће га она зато, или само за десетину старе висине, или ће га дизати десет пута спорије; једном речи: са извесном количином воде из потока кад пада, можемо за извесно време само известан рад (обавити и) обављати, па било да та вода окреће најпростију или најсложенију машину.

Наша машина дакле просто употребљује тежину воде кад пада, те с овом савлађује тежину чекића и диже га. Кад се чекић попне до извесне висине, машина га испусти: чекић падне на металну масу, што је доле испод њега и преображава је. Зашто је утицај чекићев већи, кад из висине падне, него кад га просто метнеш на металну масу? Зашто тај чекић јаче притискује металну масу, кад падне из веће висине — кад дакле дојури већом брзином. Овде се види, да оно, колико ће чекић израдити, зависи и од његове брзине. Па и иначе има вазда прилика, које нас уверавају, како се са брзином покренутих тела може велик успех да постигне. Та сетимо се само оних кугала, што, кад из пушке излете, могу да начине чуда и покора; а кад су у миру, кад се не крећу: нема ваљда на свету од њих невиншијих створења! Сетимо се ветрењаче, коју ветар тера; она се окреће јер је гони б р з и н а покренутог ваздуха. Додуше може нас изненадити, кад видимо, како кретање може сваштa да учини, јер на први поглед изгледа нам, као да је кретање неки узгредан и несталан додатак материјалним телима. А зашто нам се у обичном животу кретање види, да је тако узгредно и нестално? То је зато, што има вазда сметња, које сметају свима телима, кад се крећу; н. пр. трење смета кретању, исто тако и ваздух

и т. д. Због тих сметња, брзина бива све мања, кретање бива све спорије, док се на послетку тело сасвим не умири. Коме телу пак у кретању ништа не смета, то тело мораће се вечито кретати, кад га кренеш. У слободној васиони планете немају никакве сметње, зато се, ето, увек и крећу једнаком брзином, ма да се већ крећу, богме не знамо ни сами, колико хиљада година. Доспе ли покренуто тело, н. пр. покренут чекић,или кугла кад излети из пушке, до каквог другог тела, притискиваће га, или ће се удубљивати у њега све дотле, докле год отпорне снаге тога тела, што је притиснуто или што се цепа, довољно не појачају, па да униште кретање чекића или кугле. Кретање неке масе, у колико то кретање може неки рад да обави, зове се *жива снага* те масе. Реч *жива* не односи се наравно на жива створења; реч жива означује само снагу, која лежи у кретању, које н. пр. нема тежина мирног тела; и ма да притискује подлогу, где је, ипак не може ништа да произведе.

Као што се види, овде се снага радилица јавља најпре у облику воде, кад пада, за тим у облику *подигнутог* чекића и напокон у облику живе снаге *палог* чекића. Трећи облик могли би претворити у други, кад би чекић н. пр. испустили, да падне на какву веома еластичну греду од челика, наравно толику, да може издржати тај удар. Кад би се чекић дотакао те греде, згњечио би је; но због тога разбудила би се њена еластична снага, која би чекић бацила у вис, и у најбољем случају, чекић би одлетео онамо, од куда је и допао. Чекић би се дакле попео; и у онај мах, кад је на највишем месту, представља чекић толику исту снагу радилицу, колику је и пре пада имао, али не већу, т. ј. неком живом снагом можемо управо онолико рада да обавимо, колико је на њу потрошено, док се није појавила.

Обешена танад крећу нам сатове на дувару, затегнута витопера не даду мира нашим депним сатовима. Тане, кад је на земљи; витоперо, кад се одвије, не може ништа више учинити; ако хоћеш шта да буде, тане мораш одвући горе, а витоперо затегнути. И једно и друго биће, кад сат навијеш. Човек, кад навија сат, троши на то неку снагу, ради: диже тане, или затеже витоперо кључем. И тај рад,

што га човек потроши при навијању, није изгубљен; сат враћа ту сву снагу натраг, али не одма, него тек за 24 сата: за све то време окреће точкове, савлађује трење и уклања сметње од ваздуха, који заустављa шеталицу. Сви точкови, што су на сату, не производе никакве нове снаге радилице: они дају само ону снагу натраг, која им је, било ма од куд, саопштена, али с том једином разликом, што је издају спорије, него што су је примили, и увек подједнако, с једном истом мером.

Има пушака, које се пуне ваздухом; кад таку пушку напуниш, онда је ваздух у њој гушћи, него што је на пољу. Пусти ваздух, да излети на поље, па ће кугла из те пушке тако исто одлетети, као да си је с барутом напунио и потпалио. Ми можемо изнаћи колико треба снаге потрошити, док се пушка не напуни; за тим можемо одредити, колико има живе снаге, кад кугла излети из пушке. Кад се то уради, па сравни, видиће се, да ова жива снага никад није већа од оне снаге, што је при пуњењу потрошена. Сабијен ваздух није произвео никакву нову снагу радилицу; кад је кугла из пушке одлетела, она је од ваздуха примила само оно, што је он опет од другога примио. Док си пушку пунио, требало ти је можда четврт сата; а кад си је опалио, било је за неколико секунада готово, т. ј. она снага, што си је при пуњењу потрошио, збила се сад на неколико секунада, и баш зато, што се појавила у тако кратком времену, могла је кугла стећи онолику брзину, какву не би никад имала, да си је просто руком бацио.

Ови нас примери уче, а и математска теорија доказала је за сва дејства чисто механичних (т. ј. кретних) снага, да све наше машине и справе не производе никакве нове снаге, него да издају од себе, наравно у другој форми, само оне природне снаге, које су с друге стране попримале. Те су снаге вода, што пада, ветар и мишићна снага људи и животиња. Кад су тај закон учврстили велики математичари прошлога века, онда су perpetuum mobile — који би употребљивао чисто механичне снаге, као што су тежина, еластичност, притисак течности и пада — могле тражити само још збуњене и недовољно упућене главе. Али има још и других

природних снага, које, додуше, не можемо рачунати у чисто механичне (кретне) снаге, али ипак стоје све — свака на свој начин — у некој свези са механичним процесима. Овамо спада топлота, електрицитет, магнетизам, светлост и кемијско сродство. Та нема ваљда ни једног природног процеса, где не би било и механичног дејства, где не би било и механичног рада. Ту је дакле било питање још нерешено: не би ли се можда perpetuum mobile могао склопити за оваке снаге? И баш одговор на то питање — јесте напредак новије физике, о којем сам обећао, да ћу вас известити.

Кад пуниш ваздушну пушку, онда мишица твоје руке даје снаге, која ће обавити рад, кад пукнеш, т. ј. снагу, која ће однети куглу. У обичним приликама згуснута маса од више гасова тера куглу на поље; но та је маса постала сасвим на други начин — т. ј. сагоревањем барута. Кад барут плане, појаве се као продукт горења разна, већином ваздушаста тела, која теже да заузму много већи простор, него што је барут имао. Кад дакле пушку барутом напуниш, онда је тим уштеђен онај рад, који мораш обавити, кад пушку ваздухом пуниш, јер у овој прилици мораш напрезати своју мишицу.

И у најјачим нашим машинама, јако згуснуто ваздушасто тело — водена пара креће машину, јер згуснута пара има својство, да се шири. Па и ту не сабијамо пару каквом спољашњом механичном снагом; ту пара постаје од кључале воде. Чим се пара појави, одма је јако згуснута, јер је збијена на мали простор. Овде дакле топлота производи механичну снагу. Топлота, која је потребна за грејање машине, може се на више начина прибавити; но најобичније је, да је добивамо сагоревањем угља.

Сагоревање је кемијски процес. Један саставни део нашег ваздуха, кисеоник, има велику привлачну снагу, или као што се кемијски вели, јако је сродан са саставним деловима сагорљивих тела; но то сродство појављује се већином тек при вишој температури. Чим се један део сагорљивог тела н. пр. угља, довољно загреје, одма се, и то брзо спаја са кисеоником из ваздуха, т. ј. гори, и као продукт горења појави се неко особито ваздушасто тело; име му је угљена киселина. То је оно исто ваздушасто тело, због којег шушти пиво

или шампањер, кад га у чашу успеш. При том спајању, појављује се још и светлост и топлота; уопште при сваком кемијском спајању тела, која су кемијски јако сродна, појављује се топлота; а кад се топлота увећа, кад се тело зажари, буде и светлости. Ово нас учи, да су то кемијски процеси, да су то кемијске снаге, што толики силан рад обављају у нашим машинама. Исто је тако и сагоревање барута кемијски процес, који у обичној пушци кугли поклања живе снаге.

У парној машини топлота прелази у механичну снагу, у механичан рад; но може да буде и обратно — да се и механична снага преобрази у топлоту. То бива ударом, трењем. Вешт ковач може једино ковањем да зажари гвозден клин. Да не мажеш осовине у кола, оне би се од силног трења на послетку и запалиле. Шта више, то се од скора почело у већој мери и употребљивати. У неким фабрикама, где има и сувише водене снаге, пробали су је употребити за грејање соба. Воду су удесили, да таре две велике гвоздене плоче једно о друго; једна је плоча стајала мирно, а друга се вртила око своје осовине. Због трења плоче се загревале, и та је топлота грејала собу — дакле ето пећи, у коју се не ложи. А зар се топлота са тих плоча не би можда могла употребити и на то, да греје какву малену парну машину, која би могла окретати — трти оне плоче једно о друго? Ето, то би био готов perpetuum mobile. То се питање могло истаћи; но пре на њега нису могли одговорити: не беху за то довољна дозрела старија математско-механична испитивања. Још одма сад хоћу да рекнем, да ће општи закон, који ћу вам разложити, на то одговорити, да не може бити.

Сличним неким планом, пре неколико десетина година, узбунио је неки спекулативан Американац сав свет у Јевропи, који се са индустријом бави. Мање више познато је, да се електришу они, који су реуматични. То се чини са магнетоелектричним машинама. У таким се машинама електрицитет одма појави, чим се крену магнети, који су ту; што је кретање јаче, то су јаче и електричне струје, које се појаве. Кад пустиш ту струју кроз воду, вода ће се растворити у своје саставне делове: водоник и кисеоник. Кад изгоре водоник, појави се вода. Сагоре ли водоник у чистом кисео-

нику, а не у ваздуху, где га је просторно тек једна петина, онда се појави велика топлота; јер метнеш ли у тај водоников пламен парче креде, креда ће се зажарити — побелиће од јаре, сијнуће светлост, позната под именом: дримонове светлости, која је јачином својом веома налик на светлост сунчану. Наш Американац хтео је, да се ти из воде електричним растварањем добивени гасови тако и употребе; он је тврдио, да се сагоревањем тих гасова може толико појавити топлоте, с колико се може грејати малена парна машина, која би терала магнетоелектричну машину, а ова би опет растварала воду — машина би дакле сама себи огрев набављала. То би био дакако најлепши проналазак на свету, каквог никад није било — то би био диван perpetuum mobile, јер би осим снаге за кретање, производио још и светлости, налик на сунце, и собу грејао. И збиља, није хрђаво измишљено, јер сваки корак у томе послу, може се учинити. Али они, који су знали за ове радове, могли су одма, чим је та вест пробила у свет, рећи, да све то иде на рачун многих гатака, којих је у Америци доста; па збиља, и ово је гатка остало.

Није потребно, још и више примера наводити. Читаоци могу и из овога већ, што је речено, видети, како су у уској свези топлота, електрицитет, магнстизам, светлост и кемијско сродство са механичним снагама.

Природне се снаге појављују у веома много облика; узми ма који облик да ти је први, па ћеш од њега доћи до свију осталих, и то не само на један начин и једним путем, него на много и много начина.

Кад би дакле — сад било, како му драго, онако можда, како хтеде онај Американац — могле механичне снаге произвести кемијске, електричне или друге природне процесе; кад би се од ових могло особитим неким путем опет доћи до механичних снага, али да се масе, што у машини раде, битно не промену, и не само то, него да механичних снага буде још и више, него што је у почетку потрошено: онда би се збиља могао један део добивене снаге употребити на то, да креће машину, остатак пак могао би се уложити у ма какав други рад. Стало је дакле само до тога, у мрежи, која спаја разне природне снаге, изнаћи — пошав од меха-

ничних снага — пут кроз кемијске, електричне, магнетичне, термичне (топлотне) процесе, који у наокруг води опет механичним снагама, па да се на томе путу добије још и позитиван добитак у механичном раду — кад би се тај пут могао изнаћи, онда је perpetuum mobile готов.

Но искуством прошлих времена, неуспехом прошлих векова, човек је постао паметнији. Људи нису више толико лупали главу, како треба комбиновати природне процесе, па да се дође до perpetuum-a mobile, него су питања обратно ставили. Нису више питали, како да се употребе познати и непознати односаји међу природним снагама, па да се узможе склопити perpetuum mobile, него су овако питали: кад се perpetuum mobile не може склопити, какав онда мора да је односај међу природним снагама? Са тим изврнутим питањем све је добивено. Према таком питању лако се могао определити односај међу појединим природним снагама. У том тражењу видело се, да се сви познати односаји слажу са таком предпоставком. Но осим тога нашло се још и више других, дотле непознатих односаја; те је требало још доказати, да ли су као што треба, да ли су истинити. Нађе ли се ма и један односај, да не постоји, онда је perpetuum mobile готов.

Први је тим путем пошао Француз С. Карно (Carnot) године 1824. Ма да је доста ограничено схватио ову ствар, ма да је неосновано мислио, шта је топлота, — то га је навело, те је штогод изрекао, и што није истина — ипак му је покушај у неколико испао за руком. Он изнађе закон, који је данас у науци познат под његовим именом; на то ћу се у своје време већ вратити.

Дуго није његов посао скоро нико ни узимао па ум, и тек осамнајст година доцније од године 1842, дођоше и други испитивачи и незнајући за карнотов посао, на те исте мисли. Први, који је овај општи закон природни, о ком је овде реч, схватио као што треба и изрекао га, беше Немац Ј. Р. Мајер, лекар у Хајлброну; то је било године 1842. Мало доцније, године 1843, преда Данац Колдинг (Colding) академији у Копенхагну расправу, у којој је писао о том истом закону; уједно је тамо споменуо и о више покушаја, којима је хтео тај закон и да потврди. Џаул (Joule) Инглез, у исто

доба бавио се с више покушаја, који се односе на овај предмет. — Често се догађа, да се с неким питањем, које је већ доста обрађено, па да наука може исказати о њему своју последњу — баве њих више, а и не знају један за другог. Једна иста мисао хоће да сине у више глава у један мах; она онда поведе за собом читав низ нових мисли.

Осим ових и чувени Немац Х. Хелмхолц бавио се у исто доба, кад и Мајер, Колдинг и Џаул, тим истим питањем, и тек при крају, пре него што ће бити готов, дознаде за посао Џаулов. О томе свом послу јавио је Хелмхолц свету у једној књижици, која је штампана 1847. године.

Од то доба учена публика све се више и више занимала тим питањем, особито у Инглеској. У први мах није било за све експерименталних доказа, што се теоријски израдило и докучило; тек доцније већину конзеквенција тога закона Џаул је и експериментално доказао. Осим Џаула припомагао је и чувени француски физичар Рењол (Regnault) експериментално, да се још боље тај закон учврсти. Научни послови око тога питања толико су израђени, да се о томе општем природном закону може већ и широј публици приповедати.

Какав је одговор био на оно питање, можете већ и сами слутити, према ономе, што је речено. У дугачком низу природних процеса нема никаквог пута у наокруг, на коме се може механичне снаге добити, а да се саразмерно штагод друго не потроши. О perpetuum-y mobile не може дакле бити ни говора више. Тиме пак добива наше расматрање већу вредност.

Досада смо посматрали, како се у природним процесима развија снага, само толико, да дознамо, од какве је користи човеку — а то је снага радилица у машинама. Но сад видимо, како ево дођосмо до општег природног закона, који постоји у опште, било да природне снаге човек може употребити на своју корист или не. Ради тога морамо сад гледати, какав облик да дамо томе закону, који у опште важи. Пре свега јасно је, да рад, који било ма која машина изведе у згодним приликама са ма којим природним процесом — да га можемо узети за заједничку и општу меру, којом ћемо све снаге мерити. Даље се рађа ново и важно питање: кад се нека снага

радилица не може без извесног и саразмерног трошка повећати, може ли се можда смањити или шта више сасвим уништити? Додуше овако јесте за нас и наш живот, т. ј. смањује се и губи се, али не за природу као целину, као што ћемо већ видети.

Старија механика држала је, да при судару и трењу двају тела, живе снаге просто нестаје. Но речено је већ, да се сваки пут, где се штагод судари, где се штагод таре, — појави топлота. Џаул је пробањем дознао за важан закон, који нас учи, колико треба да се рада потроши, па да се место њега појави топлота и колико. Количина топлоте, којом се може једна фунта воде загрејати за један степен целзијевог термометра, равна је снази радилици, која може дићи једну фунту 425 метара у вис; тај се број зове „механичан еквиваленат топлоте“. Молим, да се овде и то узме на ум, како нас ова чињеница силом води до тога закључка, да топлота није оно, што се пре мислило да је — да топлота није нека немерљива материја, него да она, као и светлост и звук, мора да долази од неког особитог трептања најситнијих материјалних честица. Кад дакле видимо, како при судару и трењу нестаје видљивог кретања, то онда по овоме, како ми схваћамо — није, да кретања нестаје, да се губи, него само видљиво кретање читаве масе прелази у неко друго кретање, које ми не можемо да видимо — у кретање најситнијих делића, које и ако не видимо, а оно осећамо, као топлоту, и обратно: где топлота производи видљиво кретање читаве масе, ту опет топлоте нестаје, т. ј. невидљиво кретање најситнијих честица топлоте, прелази у видљиво кретање читаве масе.

Гдегод се једине кемијски тела, појављује се топлота; колико ће се ту појавити топлоте независи од трајања тога једињења, нити од пута, којим се долази до краја у спајању — разуме се ово важи само онда, кад се том приликом не изводи још и какав други посао. Обавља ли се тада, као што је н. пр. у парној машини, још и механичан посао, онда саразмерно томе послу биће и мање топлоте. Кемијске снаге могу уопште велики рад да обаве. Једна фунта сасвим чистог угљена може н. пр. кад сасвим изгоре, толико топлоте избацити, колико је потребно, па да 8086 фуната воде загрејеш

за један степен целзијевог термометра; отуд се може прорачунити, да јачина којом се привлаче честице једне фунте угљена и томе потребног кисеоника, може дићи 100 фуната $4^1/_2$ миље у вис. Но на жалост, с нашим парним машинама можемо тек неки и незнатан део развијене топлоте да преобразимо у рад, већина пак те топлоте, не употреби се, већ као топлота разиђе се. Наше најбоље парне машине што их имамо — експанзијоне машине, могу тек 18 процената од оне топлоте, што се у њима сагоревањем добије, да претворе у механичан рад.

Сличним истраживањем свију осталих познатих физикалних и кемијских процеса, дознало се, да *природа као целина* има у себи извесну количину делатних снага, која се не може нити смањити, нити повећати; квантитет дакле делатних снага у природи увек је један исти, као год што се не мења ни квантитет материје. У томе облику Хелмхолц назива тај општи закон: *принцип о одржању снаге*.

Где нама, људима, за наше послове треба какве снаге радилице, ми је не можемо сами створити, него је морамо позајмити само из општег магазина природиног. Поток у гори, и ветар, што тера наше млинове, шума и тавани угља, којим грејемо наше парне машине и наше собе — то су само носиоци једног дела од великог стоваришта природних снага, које ми гледамо, да употребимо на своју корист, и онако располажемо, како нам се свиди, да ће бити по нас најбоље. Ко има поточару или воденицу или ветрњачу, узима, да је тежина воде што пада, или жива снага ветрова, његова својина. Управо ови делови из заједничке гомиле природних снага и дају ономе, што називље својим, праву и главну вредност.

Но зато, што уопште ни најмањи делић снаге радилице апсолутно не пропада, неможе се још рећи, да се може увек и употребити на људску корист. У томе обзиру важни су они закључци, које је извео В. Томзон из оног закона, што је изнашао Карно. Карно се трудио, да изнађе, какав одношај постоји међу топлотом и радом. У оном облику, који је Карно дао своме закону, још није строга конзеквенција онога принципа о одржању снаге. Тек у оном облику, који је Клаузијус дао карнотовом закону, слаже се са оним општим при-

родним законом. У карнотовом закону исказује се, каква је свеза међу ширењем, стискивошћу и топлотним капацитетом[1]) разних (свију) тела. Додуше морамо рећи, да још није сасвим доказано, да ли тај закон збиља важи; но има неколико чињеница, за које се баш на оспову тога закона, у напред рекло, да их мора бити. О томе се доцније људи покушајем и осведочили, да их збиља има; зато можемо рећи, да је јако вероватно, да тај закон збиља важи. Карно је први томе закону дао математску одећу; а речима овако би се у опште могао тај закон исказати: „Кад прелази топлота са топлијег тела на хладније, може, па и сад не сва него тек један део само изменути се у механичан рад“.

Које тело не можеш већма расхладити, то и топлоту тога тела не можеш претворити у нешто друго, н. пр. у механичне, електричне или кемијске снаге. У нашим парним машинама један део топлоте, која се појављује због горења угља, прелази, преображава се у рад, јер је пуштамо у хладнију воду у казану. Да имају пак сва тела у природи исту температуру, онда не би могли ни један део топлоте претворити у рад. Према томе можемо читаво стовариште снага у природи поделити на двоје: једно је топлота, која као топлота мора увек и остати, а друго је један део топлоте загрејанијих тела, за тим све кемијске, механичне, електричне и магнетичне снаге. Само ово што је у другом оделењу, може се на разне начине преображавати; и управо то друго оде-

---

[1]) Узми једну фунту воде и једну фунту живе; обоје нека има температуру н. пр. од 0°. Загревај и једно и друго дотле, док не буде обоје било загрејано до +1°. Сравни, колико си потропио топлоте загревајући воду од 0° до +1° са оном, што потрошиш загревајући живу од 0° до +1°, па ћеш видети, да је за живу требало 0·033 од онога, што је требало за воду, т. ј. отприлике 30 пути више топлоте требало је води него живи, па да се обоје ипак подједнако загреју. Ово се друкчије вели: жива има 30 пута мању специфичну топлоту, или топлотни капацитет.

Могло би се и више таквих примера навести, но сви нас уче, да тела у опште немају једнаке топлотне капацитете. —

Свако тело загревањем бива веће, т. ј. шири се. —

Свако је тело стискиво, т. ј. можеш га стиснути, па да буде мање, а престај га стискивати, па ће бити веће.

лење природних снага производи све разнолике и многобројне појаве у природи.

Али топлота топлијих тела никад не мирује, она тежи, да их остави било зрачењем или саопштавањем, па да пређе на хладнија тела — да се изједначи дакле температура међу топлијим и хладнијим телима. Кадгод се на земљи крећу тела, сваки пут или се тару или се сударе. При трењу и судару један део механичне снаге прелази у топлоту; од ове топлоте можеш само један део вратити натраг у пређашњу форму. Тако је исто и онде, где се догађа какав кемијски или електричан процес. Из тога излази дакле, да прво одељење у укупном стовариштy снага, т. ј. неизменљива топлота, у свакој прилици, у сваком природном процесу бива веће; друго — пак оно, где су она изменљива топлота, механичне, кемијске и електричне снаге, непрестано бива мање; па ако се читава васиона остави томе физикалном процесу: пређи ће напослетку све снаге у топлоту, а топлота ће опет доћи у стање равнотеже — у стање мира. Тада ће бити крај свакој даљој измени; тада ће стати сви процеси у природи. Па и живот биљака, људи и животиња неће више моћи опстати: кад сунце буде изгубило своју вишу температуру, па дакле и своју светлост; кад сви саставни делови земљине површине буду готови били са својим кемијским спајањем, које захтевају њезине кемијске снаге. Једном речи: васиона би тада била осуђена на вечити мир.

То је конзеквенција карнотовог закона, а основана је само онда, ако је основан сам карнотов закон; ово ће се тек временом моћи дознати. У овај мах слабо има изгледа, да није основан. Но свакојако морамо се дивити оштроумљу В. Томзона, који је из давно познате, просте математске формуле, у којој има спомена само о топлоти, волумену (запремини) и притиску тела — умео извести таке конзеквенције, које, наравно после необично дугог времена, смрћу прете читавој васиони.

Пре сам споменуо, да ће наш пут неко време бити тежак, да ће на њему бити ваздан трња и незгода, а то све због разлагања математско-механичних појмова. Тај смо део ево сретно прешли. Принцип, о коме сам покушао рећи коју опширније, довео нас је ево онамо, откуда можемо далеко

видети; можемо с њиме, по својој вољи, сад овде, сад онде испитивати свет, што је око нас. Срце нас не вуче баш у уске радионице физичарске, где је вазда сиђушица и заплетених апстракција; нас ће више интересовати поглед на небо, што је изпад нас, па облаци, реке, шуме и живи створови, што су око нас. Додуше морамо предпоставити, да закони, који пре свега важе за земаљска тела, важе и за остала небесна тела; ово тим пре смемо учинити, јер знамо, да снага, што је ми на земљи зовемо притега, постоји и у васиони, само под другим именом — под именом гравитације: та је снага узрок падању тела на нашој земљи, али и кретању неизмерно далеких звезда близнакиња[1]); по коме се закону та снага изјављује тамо, по томе истом јавља се и код нас, н. пр. између земље и месеца. Светлост и топлота земаљских тела ни мало се не разликује од светлости и топлоте ма и најдаљих звезда стајаћица. Метеорско камење, које кадикад пада на нашу земљу, кемијски је склопљено из оних истих тела, из којих су сложена тела и на нашој земљи. Зато се дакле нећемо ни мало устручавати, опште законе, по којима се владају сви природни процеси на земљи, пренети и на остала тела у васиони, т. ј. да ти закони и тамо важе.

Ослањајући се на наш општи природан закон, хајде мало да разгледамо домазлук васионин — како васиона располаже са снагама радилицама.

У склопу нашег планетског система имаде доста видљивих знакова, који нас подсећају, да је некад био сав у једно, да се као једно тело обртао. Да није тако било, или кад би узели, да није тако било, онда не знам, како да протумачимо: откуд да све планете иду у истом правцу око сунца, откуд да се све у истом правцу обрћу, свака око своје осовине, откуд да равнине њихових путева и путева њихових пра-

[1]) Док су људи мотрили звезде сваки на своје рођене очи, видели су сваку, да је једно небесно тело; но кад су људи почели гледати у васиону на дурбин — кад је дурбином постало човечије око „видовитије“ — опазили су, да имаде вазда звезда, које дурбин цепа у две звезде, а кадикад и на више. То су звезде близнакиње (Doppelsterne). Такве су звезде за себе целина; оне се не крећу свака за себе, не разбирајући једна за другу, него се крећу око заједничког тежишта. Оне су систем звезда.

тилаца и прстенова — леже скоро све у истој равнини, откуд да се сви њихови путеви слабо разликују од кружне линије, и т. д. Ту се као прстом казује, како је некада могло бити. Због тих чињеница астрономи су премишљали, како је сунчани систем могао постати, и у томе премишљању дошли су до једне замисли, које се данас можда сви држе. Додуше, то је само замисао, и по самој природи ствари, о којој је реч, замисао ће и остати, али така замисао, која се у неким појединостима аналогијом могла учврстити, оснажити; зато је вредно, да је мало изближе разгледимо. — Кант, чувени немачки филозоф, јако се интересовао за физичан опис земље и васионе, па из велике воље и наклоности према томе, није жалио труда ни времена проучити дела Њутнова. По ономе, што је после било, види се, како то Кант није тек овлаш проучио; а да је збиља схватио основну мисао Њутнову, види се отуд, што је сад друга мисао севнула у глави Кантовој. — Кант је сам себе запитао: није ли можда та иста привлачна снага, која држи сав материјалан свет у свези, и која је кретач планетама — некада могла склопити сунчани систем, из оне материје, што је по васиони била разбачена. Доцније, сам од себе, дошао је на ту исту мисао и славни и чувени астроном Лаплас и омилио ту мисао астрономима.

По тој замисли, у почетку наш планетски систем заједно са сунцем, морао је бити неизмерно велика магловита маса, која је испуњавала онај део васионе, где је данас наше сунце са својим планетама, па чак до пута, којим иде Нептун — планета, што је најдаље од сунца. Још и данас у далеким просторијама васионе виђамо гдегде магловите пеге, за које нас спектрална анализа[1]) учи, да су гомиле усијаних гасова,

[1]) Погледај у бело ћошкасто стакло н. пр. онако, из каквих је начињен полијелеј у цркви, па ћеш кроз њ видети више боја. Узми тако стакло, па га држи, да кроз њ прође бела сунчана светлост, и кад прође, нека падне н. пр. на бео дувар. Тамо ћеш опазити низ боја, како једна у другу прелази; те су боје црвена, наранџаста, жута, зелена, плава и љубичаста. Скуп тих боја заједно зове се спектрум. Гледајући тај спектрум, учиниће нам се, као да нигде није прекинут, као да је прелаз са једне боје на другу постепен и лаган. Но да га погледамо на увеличавајуће стакло, опазили би, да је испрекидан, да у њему има места, која нису обојадисана, него су црна — видели би у њему ваздан црних ли-

међу којима је највише усијаног водоника и усијаног кисеоника. Па и у самом нашем сунчаном систему има слика и прилика, као што су репате звезде и летеће звезде (Sternschnuppen), зодијакална светлост, које ништа друго неће бити да су, до трагови разбачене супстанције, ситне као прашина, супстанције, која се креће по законима гравитације; ту супстанцију донекле полагано привлаче сва већа тела, док је сасвим себи не привуку, т. ј. падне на њих, где и остане. Ово се збиља догађа са летећим звездама и метеорским камењем, јер често доспевају у атмосферу наше земље, где их виђамо.

Ако се израчуна, колика је густина била у те масе, кад је била као магловита лопта, која је допирала чак до путева најдаљих планета, онда се види, да је у много милијуна кубичних миља било тек један гран мерљиве материје.

Но општа привлачна снага у тој материји гонила је поједине честице једну другој, честице се приближавале: материја се згушњавала, магловита је лопта бивала све мања и мања, а обртање, којега је по нашој предпоставци од искони морало бити — ма како да је пре лагано било — морало се убрзивати, јер тако захтевају механични закони. Центрипетална (средобежна) снага у те магловите кугле морала је на екватору и око екватора бити највећа. Због те снаге морало се кадикад одкидати појединo комаће; од тога су комаћа постајале нове лопте: планете поједине или саме, или са трабантима и прстењем, док се на послетку главна маса није толико згуснула, те је тако од ње постало сунце.

нија, које попреко кидају спектрум. Те се линије зову фраунхоферове линије, јер их је Фраунхофер први видео; те линије имају свака своје стално место у спектруму.

Као што тако стакло разбије белу сунчану светлост у више боја, исто тако разбије и сваки пламен ма каквог тела, кад га запалиш, у више боја, па се види, из каквих је боја сложен ма који пламен. Сравњујући спектра пламенова разних запаљених тела са спектром сунчеве светлости, дознало се, да саставне боје појединих спектра стоје у неком сталном одношају са оним фраунхоферовим линијама. Знајући, каква је свеза, можемо дознати, из чега је које тело сложено: само га запали, спреми спектрум од тога пламена, па га сравни са сунчаним спектрумом. Оваки начин испитивања зове се спектрална анализа.

Но та замисао о постанку сунца и планета ништа нам не каже, од куда сунцу светлости и топлоте.

Када се онај магловити хаос одцепио од осталих небесних маса, из којих ће да се образују звезде стајаћице, морао је у то доба имати у себи сву материју, из које ће се после склопити наш сунчани систем; но наш општи закон захтева, да је та магловита лопта морала имати већ и свуколику снагу радилицу, која ће доцније да обавља разнолике послове. И збиља. та је лопта већ имала велики мираз — јер само оно, што је имала у себи у облику опште привлачне снаге, која делује међу појединим честицама — то је већ доста. Та се снага појављује, као што је речено, и на земљи, где се зове притега, и по осталим деловима васионе, где се назива гравитацијом или небесном притегом. Кад земља привуче ма које тело: тело падне; привлачна снага обавља дакле неки рад, производи живу снагу. То исто чини и небесна притега, кад се из највеће даљине у васиони привуку две материјалне честице.

Па и кемијских снага морало је већ тада бити; оне су тада још биле увек спремне на посао. Но како се те снаге појављују само онда, кад су тела сасвим близу, једно уз друго — кад се додирују, то су оне могле отпочети свој посао тек онда, кад се материја довољно згуснула.

Да ли је од искони било снаге и у облику топлоте, ми не знамо. Но знајући свезу међу топлотом и радом морамо рећи, да су механичне снаге у оном првобитном стању биле богато врело топлоте и светлости; зато нам није ни нужно тражити какав други извор. Кад се згушњавањем масе поједине честице једна другој приближују, онда се жива снага њиховог кретања при судару уништује, а место ње појављује се топлота. Тако је и некада морало бити. Још старије су теорије узимале у рачун, да се при судару космичких маса топлота морала појавити; но тада нису ни помишљали на то, как› да се, ма и од прилике, определи, колико је могло бити топлоте. Данас пак за то можемо навести сасвим поуздане бројеве.

Узмимо, да је густина магловите масе у почетку била — наравно према густини, што је данас у сунца и у планета — врло незнатна, онда можемо прорачунати, колико је рада

обављено за читаво време тога згушњавања. За тим можемо прорачунати, колико је од тога рада још и данас у облику механичних снага, као што је н. пр. привлачење планета и сунца, и жива снага њиховог кретања. Кад се то сврши, онда се отуд може пронаћи, колико се од тога претворило у топлоту.

У овој прилици наравно не може бити о томе говора, како се све то прорачунава, и како се збиља прорачунало; овде је доста споменути резултат, до кога се тим рачуном дошло. Тај нас рачун учи, да од укупне пређашње механичне снаге постоји још и данас 454-ти део као механична снага, а све друго, да се претвори у топлоту, могло би масу воде, колико је сунце и све планете, загрејати до 28 милијуна степени целзијевог термометра. А да би могли ово са чиме сравњивати, рећи ми је, да је највећа температура, за коју знамо, од прилике 2000 степени. Овака се температура може добити, кад дуваш на мехове, који су пуни чистог кисеоника. Има мало тела, која се могу да одрже на такој температури, па да се не отопе При такој се температури платина топи, а знамо, како се тешко топи. А шта може тек температура од 28 милијуна степена да изради, о томе не можемо ама баш ништа знати. Да је наше сунце и све планете му чист угаљ, па да их све запалиш изгорели би — али би се том приликом појавио тек 3500-ти део од оне топлоте, коју данас сунце још има. Сувише велика топлота, свакојако мора, да је била јако велика препрека брзом спајању мâсâ. Тек, кад се велики део те топлоте зрачењем изгубио у васиону, могла су постати тако густа тела, као што је данас сунце и планете; а кад се појавиле, мора да су биле у усијано-течном стању; да је то тако било некада с нашом земљом, уче нас неке геолошке слике и прилике; а да је тако било и код других тела у нашем сунчаном систему, учи нас сљоштени облик тих тела, т. ј. кугласта су, али су на два противна краја мало стучена. Механика нас учи, да свако течно тело, које се обрће око своје осовине, мора имати таки облик. Ако сам рекао, да је наш сунчани систем прохарчио силну топлоту без икакве накнаде, то нестоји никако у противсловљу са принципом о одржању снаге. Додуше, та је топлота изгубљена за наш сунчани систем, но не за васиону. Топлота

је одлазила, па и данас и увек одлази у бескрајне просторије; само незнамо, има ли медијум, који преноси таласе светлости и топлоте, где год границе, међе, где не би могли даље, где би се морали вратити к нама натраг ти таласи, или никад неприкидају свој пут у бесконачност.

У осталом, па и оно, што је данас још механичне снаге у нашем планетском систему, еквивалентно је — равно је — грдној количини топлоте. Кад би когод нашу земљу снажним ударцем зауставио, шта мислите, колико би било само од тог једног ударца топлоте? Додуше, немојте се бојати, да се тако што може десити, јер добро знамо, како је склопљен наш сунчани систем. Таким ударцем произвело би се толико топлоте, колико би се развило да сасвим изгору 14 кугала чистог угља, а свака, да је толика колика је наша земља. Од таког ударца земља не би остала читава, јер и да узмемо, да земља може онолико да прогута топлоте, колико наша вода може збиља да прогута, а вода гута врло много — ипак би се земља загрејала на 112000 степени; но при такој температури, земља би се растопила сасвим, а већина би ње прешла још и у пару. Кад би осим тога земља пала још и на сунце — а то би морало бити, да је когод заустави — онда би се при овом ударару развило још 400 пута више топлоте.

Па и данас догађа се кадикад тај процес, и ако у мањој мери. Не може се већ више сумњати, шта су летеће звезде, светле кугле и метеорско камење — све су то небесна тела, која све дотле иду као год планете, око сунца, докле год не дођу на дохват нашој земљи. Тек кад дођу у нашу атмосферу, угледамо их; а кадикад падну и на земљу. Кад доспу та небесна тела у нашу атмосферу, засветле, и зато их видимо. Још одавно се мислило о том, како, да се протумачи, откуда им те светлости, кад падну, и зашто да су у први мах још и врела та небесна тела. Пре се држало — што до данас нико није оповргао — да светлост и топлота појављују се због трења о ваздух, кад крозањ јуре. Што пре нису могли, ми данас можемо: можемо, да изнађемо, колико се кад при трењу може да појави топлоте. Узмимо, н. пр. да метеорски камен јури кроз ваздух брзином од 3000 стопа (пут за једну секунду); због трења о ваздух загрева се и узмимо, да сву ту

топлоту задржи за себе. Колика је сад та топлота? Та је топлота довољна, па да се камен загреје на 1000 степени, т. ј. камен ће тада јако светлити. Но изгледа, да је брзина светлећих звезда 30—50 пута већа, т. ј. 4 до 6 миља за једну секунду. И баш зато, због те велике брзине, биће да велики део те топлоте задржи за себе онај згуснути део ваздуха, што га метеор пред собом тера. Зна се, да јасне светлеће звезде обично оставе за собом светао траг; по својој прилици, ово ће бити откинути а усијани делови са њихове површине. Кад метеор падне, често пукне и распадне се; ово ће бити по својој прилици због брзог загревања. Које је комаће скоро пало, то је топло, а није ни једно нађено, да је светло; ово ће бити сигурно зато, што за кратког бављења му у атмосфери само се један танак слој могао зажарити, унутра пак топлота није имала кадући у већој мери. Зато и светлења брзо нестане.

Падање метеорског камења је дакле незнатан остатак од оних некадањих процеса, који су снажно утицали при образовању небесних тела. Падање метеорског камења је дакле као нека луч, која нас изводи из таме хипотетичних представа на светлост дана. У осталом, у свему досад реченом, хипотетично је само оно, што су замислили Кант и Лаплас — да су масе нашег сунчаног система некада биле расуте по васиони у облику магле.

На овоме месту хоћу да напоменем, како се лепо слаже овде — што је иначе ретко — наука са старим гаткама људским и слутњом песничке фантазије. Скоро сви стари народи држали су, да је у почетку свет био сам хаос и тама, па и сам Мефистофелес у гетеовом Фаусту вели о себи ово:

„Та свем је свету мрак праотац богозван,
„И његов тек је створ та горда светлост, дан;
„А охол синак оца гони сад,
„Јер царевати сам је свуда рад. **Бл.**

Па и мојсијева реч у многоме се не разликује од онога, што наука данас вели, особито, кад још узмемо на ум, да оно, што Мојсије у почетку зове небом разликује од плавог небесног свода, дакле ово би била васиона; а земља без обличја и вода, која је тек доцније растављена у воду над сводом и воду под сводом, имала би бити хаотично вештаство у васиони:

*

„У почетку створи Бог небо и земљу, а земља беше без обличја и пуста, и беше тама над безданом; и дух божији дизаше се над водом. И рече Бог: нека буде светлост. И би светлост“.

И као као што модерна наука о постанку света учи, да је магловита лопта тек светлом постала, исто тако и по мојсијевом учењу светлост не беше подељена одма између сунца и звезда, време не беше одма подељено на дан и ноћ; ово је било тек онда, кад се земља охладила.

„И растави Бог светлост од таме; и светлост назва дан, а таму назва ноћ. И би вече и би јутро, дан први“.

Тек онда, кад се вода сабрала на једно место — у мора — а земља остала сува, могле се појавити биљке и животиње, јер за њи је поспешан само дан и ноћ.

Наша земља има још и данас на себи видљивих знакова, из којих изводимо, да је некада морала бити у зажарено-течном стању. Гранитска подлога брда и планина наших има такву структуру, каква се може развити само онде, где при смрзавању растопљене масе кристалишу. Још и данас по рудокопима и рупама за артеске бунаре јесте земља топлија, што се дубље иде у њу; и ако та топлота подједнако расте, онда у дубљини од 10 миља мора да је таква јара, у којој се све наше врсте горских стена морају растопити. И данас, од год до год, избацују наши вулкани силесију растопљеног камења из себе — то су сведоци, како тамо мора бити да је зажарено. Но тврда земљина кора тако је већ дебела постала, да кроз њу може врло мало топлоте да дође изнутра, из земље на површину њену. Рачуном се дознало, да та унутарња земљина топлота може температуру на површини земљиној повећати само за $^1/_{30}$ једног степена, то ће рећи: да је утицај врло незнатан, скоро неприметан, и сва њена некадања снага приметно се опажа само још у вулканским избацивањима — само у тој форми унутарња земљина топлота приметно утиче на појаве, што се догађају на површини наше земље. Сви процеси што се догађају на нашој земљи позајмљују снаге, која их унапређује, скоро једино са других небесних тела, особито од светлости и топлоте сунчеве, а од чести — т. ј. осека и плима — и од привлачења сунца и месеца.

Најразличније и најмногобројније су оне измене и промене, које долазе од топлоте и светлости нашег сунца. Сунце не загрева подједнако свуда наш ваздушни омотач; загрејанији је ваздух ређи и лакши: пење се горе, а хладнији из окола долази на његово место; то је постанак ватру. Најјаче се опажа ово на екватору; загрејанији ваздух пење се горе, одатле иде према половима, а хладнији ваздух носе пасатски ветрови, непрестано према екватору, и то испод оне горње струје, јер је хладнији па тежи од оног горе. Да нема сунчане топлоте морали би сви ветрови утишати се и стати. Сличне струје, а због истог узрока, појављују се и у морској води. А како је снажан утицај тих морских струја сведоче оне земље, у којима клима од њих зависи. Морске струје доносе топлу воду из мора, што је око и између Антила, чак до британских острва; зато је на британским острвима подједнако топло и доста влажно. Морска струја доноси лед са северног пола чак до нове Фунландије, зато је тамо необично хладно. Сунчана топлота претвара један део воде у пару, пара се пење у ваздух, у ваздуху се разхлади и згусне, буде од ње магла и облак, или се збије у капљице, те пада као киша или снег на земљу натраг, ту се скупља на извесна збориштa, одовуд потече извор, поток, река, те тако на попослетку досне у море, остављајући за собом ваздан трагова, куда тече: овде пролоче стену, тамо однесе обалу, једном речи, доприноси геолошкој измени површине земљине, а међутим тера можда још и наше воденице. Уклони сунчеву топлоту с наше земље, па ће онда престати свеколико кретање воде на земљи, осим осеке и плиме, јер осека и плима постаје због привлачења сунца и месеца.

А шта је с кретањем и радом органских створова? Оним мајсторима из прошлог века, што су аутомате градили, чинило се, да су људи и животиње као сати, које не треба никад навијати, неки створови, који своју снагу за кретање стварају из себе самих; они још нису знали, у каквој је свези храна, што је човек и животиња једе, са производањем топлоте. Нас је парна машина научила, где је извор снази за кретање и рад; и откад се то сазнало, појавило се питање: је ли и код човека тако сасвим, или од чести? Збиља, тра-

јање живота стоји у битној свези са непрестаним хранењем; храна је сагорљива супстанција. Кад се храна сасвим свари, прелази у крв, крв долази у белу цигерицу и ту лагано горе, т. ј. спаја се са кисеоником из ваздуха, те на послетку појаве се они исти кемијски спојеви, који и на огњишту, где горе каква сагорљива супстанција. Колико ће се при горењу развити топлоте, ни мало не зависи од трајања нити од начина, како горе; зато кад знамо, колико је материјала изгорело, можемо прорачунати, колико топлоте или њојзи еквивалентног рада може животињско тело да произведе, кад потроши одређену количину хране. На жалост, покушаји ове врсте још су доста тешки, па зато и ретки; па ипак и оно мало досадањих покушаја довољно је да се уверимо, да топлота, што се у телу животињском развија, збиља долази од кемијских процеса. Тело се животињско ни најмање не разликује својим начином, како топлоту производи од парне машине; само је у томе разлика, на што и како употребљује произведену снагу. Осим тога, тело животињско нема много да бира. Парну машину не мораш грејати баш каменим угљем или дрветом: можеш је грејати и шећером, штирком и маслом. Животињско тело мора вештачки, и само, без туђе помоћи, да раствори своје гориво (храну), затим, да га по читавом организму разнесе; мора непрестано да оправља своје органе, јер се лако кваре; па како не може вештаство само из себе да произведе, мора га дакле с поља узети. Либиг је први на то обратио нашу пажњу; он је први опазио, на што је која храна одређена. Као материјал за непрекидну обнову нашег тела, изгледа да се употребљују само извесне беланчевине, које се могу наћи у биљци; те су беланчевине главни саставни део животињског тела. Та су вештаства тек незнатан део у нашој свакидањој храни; остало је у тој храни: шећер, штирак и маст, које је само за грејање; место ових не можемо узимати камени угаљ сигурно за то, што се угаљ не може да растопи.

Кад се дакле процеси у животињском телу не разликују у томе обзиру од анорганских процеса, онда настаје питање: откуда је та храна, из које црпи животињско тело своју снагу? Одговор је: из царства биљног. Само биљна вештаства

или месо биљождера може се потрошити за храну. Биљождери су само посреднци, који месождерима, куда наравно морамо и човека рачунати, спремају храну из таквих биљних делова, које месождери не могу за храну употребити. У сену и трави у ствари су исте питаве супстанције, којих има и у шеничном брашну, само у мањој мери. Органи за варење у човека не могу из велике гомиле неупотребљивога, да извуку оно, што се употребити даје; зато дајемо сено говечету, да својим снажним органима за варење тај посао обави; у њему се храна нагомила, и тек у тој форми, и пријатнијој и употребљивијој узимамо је ми за храну. С нашим питањем морамо се дакле обратити царству биљном, да нам нађ одговора даде. Кад се узме у рачун, шта биљка прима и издаје, види се, да у главном прима оно, што животиње из себе избацују, а постаје тамо сагоревањем. Биљка увлачи у себе из ваздуха угљену киселину, која постаје сагоревањем угљеника; биљка гута воду, која постаје сагоревањем водоника; за тим прима у себе амонијак — кемијски спој, у коме има гушљика. Осим тих супстанција узима биљка по гдешто још и из земље: и то је све, од чега се у биљци склапају сложена тела — сагорљиве супстанције, као што су: беланце, шећер, зејтини разни, од чега животиња живи, јер се тиме храни. Овде се види као да је неки пут у наоколо, којим се долази до вечног извора снаге. Биљке спремају гориво и храну, животиње примају то у себе, ту сагорева лагано у њиховој белој цигерици; што ту сагоре, изиђе напоље, и у томе облику буде храна биљци. Биљке су вечан извор кемијских, а животиње механичних снага. Не би ли дакле дошли до perpetuum-a mobile, да спојимо оба органска царства? Но не смемо свој суд још изрећи, јер се даљим испитивањем дознало, да се у биљкама образују сагорљиве супстанције само под упливом сунчаних зракова. Један део сунчаних зракова стоји у некој особитој свези са кемијским снагама: може да растави тело на елементе, и обратно; из елемената склапа ново тело. Ради тога тај део сунчаних зракова назива се кемијским зрацима, и ти су зраци већином плаве или љубичасте боје. Те зраке употребљујемо при зготовљавању светлостних слика. Спојеви сребра растворе се, кад их осветлиш. Ти исти сунчани зраци

цепају у лишћу биљака угљену киселину на њене саставне делове: угљеник и кисеоник, угљеник остаје у биљци, а кисеоник одлази напоље, у ваздух. Под упливом тих истих сунчаних зракова, угљеник се у биљци спаја са другим елементима, те се тако образују: дрвени кончићи, штирак, зејтин или смола. Ти кемијски сунчани зраци изгубе се сасвим, чим допру до зелених биљних делова; зато је на фотографским сликама зелено лишће црно, јер зраци, који са њих долазе, немају у себи кемијских зракова, не могу дакле да преобразе спојеве сребра. Осим плавих и љубичастих зракова и жути зраци имају уплива, кад биљка расте, јер се дознало, да и њих биљчино лишће саразмерно јако гута (апсорбује).

Дакле сваки пут нестаје радне снаге сунчане светлости, кад се у биљци образују и слажу сагорљиве супстанције; зато можемо слутити, да је оно прво узрок овоме другом. Но одма морам и то приметити, да ми немамо још таких покушаја, из којих би се дало определити, да ли жива снага несталих сунчаних зракова, одговара суми кемијских снага, што се за то време накупи; и докле год не буде било таких покушаја, не можемо рећи, да је сасвим тако, као што је речено. Ако се то обистини, онда ће то бити по нас ласкав резултат; отуд излази, да сва снага, од које наше тело живи и креће се, долази од најчистије сунчане светлости; зато смемо рећи, да у племству ни најмање нисмо заостали пореклом својим од великог самодршца хинеске државе, који се иначе сам назива сином сунчевим. Али су онда и сви остали нижи створови истог етерског порека: жабе и пијавице, све биљке, па и само гориво — оно што данас расте у шуми, и оно, што је некада, на хиљаде година пре, расло — гориво, с којим ложимо пећи и машине.

Из тога видимо, да све што је на нашој земљи: сви метеоролошки, климатски, геолошки и органски процеси, да све то има скоро једино сунцу да захвали — његовим топлим и светлим зрацима. Отуд уједно видимо и то, како се дејство једног и истог узрока у природи може предругојачити према томе, какви су кад спољашњи услови. Осим тога сунце има и други неки утицај на нашу земљу, јер сунце у друштву са месецом, земљиним пратиоцем, узрок је неком заиста особитом

појаву на нашој земљи — дизању и спуштању мора, плими и осеци морској.

Сунце и месец привлаче морску воду наше земље: вода се диже, постају два грдна таласа, који оптичу око наше земље, онако како се привидно крећу звезде; таласи месечеви су од прилике $3^1/_2$ пута толики, колики су таласи сунчеви; то је зато, што је месец земљи много ближе, него сунце. Један је талас највиши на оној четвртини наше земље, која је окренута месецу, а други сасвим на противној страни. На те обе четвртине море је у исти мах издигнуто — прилив, плима, а између те две четвртине море је спуштено — одлив, осека. На дебелом мору талас плимин је тек око три стопе висок; и само онде, где се с више страна скупља, н. пр. у узаним каналима, тамо плима бива и до 30 стопа висока. На први поглед у опште тај појав није горостасан, па ипак грдна је то снага, која га рађа; јер астроном Бесел пронашао је рачуном, да на оној четвртини наше земље, која је сасвим покривена водом, има 200 кубичних миља воде више у оно време, кад је плима, него кад је тамо осека; и та грдна водена маса прелива се, ваља се сваких $6^1/_4$ сата са једне четвртине земљине на другу.

Појав плиме и осеке, у свези са законом о одржању снаге, стоји у некој особитој свези са питањем: да ли је наш планетски систем постојан или не; ово је још Мајер узео на ум. По механичној теорији, како се крећу небесна тела, Њутн нас учи да се свако чврсто тело ако је у сасвим празном простору, мора вечно кретати око сунца, т. ј. ако га сунце привлачи.

И збиља, није само једна, има много планета, које се окрећу око сунца; све те планете, једна другу привлаче, једна другој зато сметају, једна другој мењају путеве, којим иду. Лаплас је доказао, да све те измене у нашем сунчаном систему, бивају час веће час мање, али никад не прелазе извесних граница, дакле с те стране нема опасности по наш сунчани систем.

Али ја сам овде двоје предпоставио: прво, да је васиона сасвим (аптолутно) празна, друго, да су планете и сунце чврста тела. Прво је у неколико основано, јер до данас ас-

трономским посматрањем није се пронашао никакав медијум, који би сметао кретању планета. Но и ако се није опазило код планета, опазило се на мањем небесном телу — на енкеовој репатој звезди; у ове се звезде опазило, да су јој све уже и уже њене елипсе,[1]) којима кружи око сунца. Така врста кретања — све уже и уже елипсе — одговара кретању у неком медијуму, који се одупире, који смета; па ако је збиља овде тај случај, онда ће енкеова решета звезда једаред пасти на сунце; онда и планетама прети та иста опасност, наравно после силног броја година; тај је број толики, да га не можемо ни схватити. Додуше о томе се може још сумњати, да ли збиља има тога упорног медијума, јер из једног случаја не може се изрећи опште правило; па и томе, што се опазило на енкеовој репатој звезди, можда ће се наћи, да је штогод друго узрок, а не баш упоран медијум(?)

Ово је прва наша предпоставка. Сасвим је друкчија она друга предпоставка; ми знамо, да планете нису чисто чврста тела: планете су сложене из чврстих (непокретљивих) и течних (покретљивих) делова. Има знакова, по којима судимо, да мора бити атмосфере на сунцу и на планетама: Даници, Марсу, Јупитру и Сатурну, да има воде и леда на Марсу; а како је на површини наше земље, свако знаде: на земљи има доста течности, а у њојзи, у унутарњости њеној можда још и више. При кретању воде у мору, н.пр. кад је плима и осека, исто тако и у атмосфери, кад бива кретање имаде увек трења; свако трење уништује живу снагу; у овом случају пла-

---

[1]) Лако је дознати, како изгледа крива линија, која се зове елипса. Узми две чиоде, забоди их на лист артије, да је од једне до друге нпр. једна стопа. Сад узми канап дугачак нпр. две стопе, један крај његов привежи за једну а други за другу чиоду. Кад то свршиш, а ти узми оловку, па зарезаним крајем запни за канап, и затегни га; онда вуци оловку тако, да врх њезин оставља за собом траг, и вуци дотле, докле год не дођеш онамо, одакле си пошао. Тај траг оловкин представља линију, која се зове елипса. По таком путу око сунца ходе наше планете; и земља је планета. А где је сунце? Запитаће можда когод. Сунце је на једном од она два места, где су забодене чиоде. Како ова линија постаје, види се, да се њезин облик мења, т. ј. бива дужа па ужа, или краћа па шира, према томе, колики је канап, и колико је од једне чиоде до друге.

нете могу губити само од своје живе снаге, коју имају у кретању. Тиме смо дошли до неоспорног закључка, да осека и плима непрестано, и ако мало по мало и веома лагано, смањује количину механичних снага у нашем систему: обртање планетâ око осовине њихове мора се успоравати. И збиља новијим тачнијим посматрањем месечевог кретања дошли су Ханзен, Адамс и Делонеј до тога резултата, да се то код земље догодило. Ханзен тврди, да од онда, кад је живео стари грчки астроном Хипарх па до данас, сваки звездани дан — време, за које привидно, ма која звезда стајаћица обиђе једанпут око наше земље — продужио се за $^1/_{81}$ секунда, а свако столеће, да је постало $^1/_4$ сата дуже; Адамс и В. Томзон тврде, да је двапута толико. Који би сат у почетку једног столећа ишао као што треба, на концу његовом утекао би од земље за 22 секунда. Лаплас је то порицао, он је тврдио, да обртање земље око осовине јој није сад спорије него што је пре било. Но да се тако што дознати може, за то је потребна јако развијена и усавршена теорија о месечевом кретању — онаква, какву је ми данас имамо, какву време Лапласово није имало. Па шта ће бити крајњи резултат тога успоравања, наравно после много и много милијуна година, ако се међутим море не смрзне? Једна ће страна земљина бити увек окренута сунцу, ту ће бити вечито дан, а с друге стране биће вечито ноћ. Биће сасвим онако, како је већ данас на нашем месецу према земљи, јер ми од месеца видимо само једну половину, друга је за навек од нас скривена. То се исто опазило и на другим планетским пратиоцима: сваки пратилац окренут је увек једном истом страном својој планети. Ово ће бити по својој прилици зато да је, што је на тим небесним телима некада било јаке осеке и плиме — док су још била у течно усијаном стању.

Ови нас закључци одводе далекој будућности, и не би их спомињао, да нисам морао. Физикално-механични закони су као неки дурбин за наше душевно око, на које видимо далеко — и у прошлост и у будућност.

Друго важно питање за будућност нашег планетског система јесте питање о будућој температури и о осветлењу. Унутарња топлота наше земље имаде слабог утицаја на темпе-

ратуру њене површине; зато је главно она топлота, што је добијамо са сунца. Француски физичар Пује (Pouillet) мерио је и рачунао, колико земља добија од сунца топлоте. Резултат тога истраживања био је овај. Кад би се на сунцу услед горења угљениковог топлота развијала, онда би тамо сваки сат морао изгорети свуд у наоколо таван угљеника, дебео отприлике 10 стопа, па да се може добијати онолико топлоте, колико збиља земља од сунца сваки сат добија; то би годишње био таван дебео отприлике $3^1/_2$ миље. Кад би се та топлота пак подједнако одузимала од читавог нашег сунца, то би се температура сунчева сваке године ипак смањивала само за $1^1/_3$ степена, предпостављајући, да сунце има онакав капацитет топлоте, какав има вода. Ти нас податци могу додуше уверити, колико сунце издаје топлоте саразмерно површини и кубичној му садржини; но тиме још нисмо ништа дознали, какво је управо сунце, да ли сунце, као какво усијано тело, само зрачну топлоту даје, која је тамо од искони већ нагомилана, или се топлота можда непрестано изнова појављује због кемијских процеса на његовој површини. Свакојако, наш закон о одржању снаге учи нас, да сваки процес, који је сличан процесима, који се вићају на нашој земљи, не може без престанка и вечно производити на сунцу топлоте и светлости. Али тај нас закон учи још и то, да све снаге, што су данас на сунцу већ у облику топлоте, и ове, које се у топлоту могу преобразити — да су те снаге довољне за још за нас неизмерно време. Колико пак има на сунцу кемијских снага, о томе не можемо ништа тврдити; а колико пак има тамо топлоте, о томе можемо тек отприлике, приближно, дакле не сасвим тачно судити. Узмимо, да је онако, као што нас астрономи уче, и што је доста основано — да сунце има незнатну густину за то, што је веома топло, и да та густина може бивати све већа, онда се може прорачунати, колико се може сваки пут појавити топлоте, кад се сунце смањи, т. ј. већма згусне, него што је. Нека се пречник сунчев смањи н.пр. само за десетхиљадити део своје садање дужине, па је тим добивено топлоте за 2100 година. А тако незнатна промена у пречнику може се тек с великом муком и најтачнијим астрономским посматрањем опазити.

И збиља, откада имамо историјских вести — а томе има отприлике 4000 година, температура земљина није се смањила, бар тако што није се до данас могло опазити. Додуше немамо никаквих података о температури из старог века, онда се није на то пазило, као што се данас мотри; но ако немамо тога, имамо нешто друго — знамо, докле су у старом веку допирале некоје културне биљке, као што је чокот и маслина. Те су биљке јако осетљиве, чим се промене средња годишња температура. Чокот и маслина расту и данас онуда, где су расли за Омира и Аврама; отуд закључујемо, да је клима у тим крајевима данас таква иста, каква је била и пре, и да се никад за то доба није мењала.

Додуше тврдило се и нешто противно овоме, наводило се пре то, да су немачки сердари по Пруској садили винограде, муљали грожђе и пили своје вино, што се данас тамо више не ради, јер се не може. Отуд су некоји хтели закључити, да је нашa клима данас хладнија, него што је пре била. Но Дове је читао у неким старим кроникама, како је плод пруских виногради имао у некојим ванредно топлим годинама мање киселине, него што је обично имао. Ова чињеница не вели ништа о топлоти климе, него само о томе, какво је било грло у немачке господе.

Грдна мора бити да је количина снага у нашем планетском систему, јер за сво историјско време човек није могао опазити, да их је мање; и ма да се ни из далека не може определити време, после кога ће се моћи опазити какве, али сталне промене у нашем сунчаном систему: ипак неумитни механични закони уче нас, да се те снаге једаред морају потрошити, јер их нико не занавља. Да ли да се зато уплашимо? Људи цене величину и мудрост васионе обично по томе, колико она обећава људском роду трајања и користи; али већ и прошла историја земљине лопте казује нам, како је за читаво то време трајање човечијег рода само врло мали тренутак. Кад нађемо где у земљи сасуд од иловаче балтичких Словена, или мач гордих Римљана, а ми замишљамо, како је то давно било, кад су те ствари постале; остатке старог Мисира и Асирије, што у јевропским музеима виђамо, ћутећи посматрамо и дивимо им се, и у залуд нам је сва мука, да

се винемо до представе о тој давно минулој периоди времена, па ипак је људског рода већ на хиљаде година пре тога морало бити, пре него што су мисирске пирамиде и асирска Нинива сграђене биле. Данас се узима 6000 година, од како постоји историја људства; али ма како да нам се чини, да је то дуго, ипак шта је то према ономе времену, када човека још није било на земљи, него када су место њега живеле разне врсте дивних животиња и биљака, које су већ изумрле; када је у Пруској расло дрво ћилибарово, из којега је текла у море и у земљу скупоцена смола; када су по Сибирији, Јевропи и на американском северу расле тропске палме, живели грдни гуштери а доцније слонови, чије снажне остатке ми данас налазимо у земљи закопане? Разни геолози покушавали су изнаћи, колико је могла трајати та периода постајања, па су нашли, да је могла трајати од 1 до 9 милијуна година. Али то време, за које је земља изнела из себе органске створове на видело, било је кратко према оном времену, када је земља била само лопта растопљеног камења. Бишоф је истраживао, колико треба растопљеном басалту, да се охлади и смрзне; према томе дошао је до закључка, да је требало 350 милијуна година, док се растопљена земљина лопта могла расхладити од 2000 на 200 степена. А о времену, за које се првобитна магловита лопта згуснула и од ње постао планетски систем, морају наше најгоростасније предпоставке ћутати. Досадања историја људства само је дакле мален талас у оцеану времена. Дугачак низ хиљада година проживео је до данас људски род; но изгледа нам, да је још дуже од досадањег, људском животу и опстанку угодно стање неорганске природе осигурано, зато ни мало се не бојмо нити за себе, нити за дугачак низ генерација после нас. Но још и данас упливишу на земљину кору исте оне снаге, које и пре; још и данас не престаје кретање ваздуха и воде, нити мирује вулканска унутарњост земљина, које су биле узрок пређашњим геолошким изменама (револуцијама), и које су једна за другом сахраниле читав низ органских створова. Те ће снаге зацело ускорити, па ће пре доћи људском роду вечити суд, пре него што ће наступити далеке оне промене у васиони, које смо напоменули, те ће нас приморати, да

уступимо места новим, можда савршенијим створовима, као год што се испред нас, и осталих данас живих створова уклонили некадањи грдни гуштери и мамути. —

Гле, куд нас одведоше они, који су сањали о perpetuum-у mobile? У мраку су сновали, па гле! испредајући жицу, коју су они почели прести, дођосмо, ево, до општег и основног природног закона, који нам осветљује далеке ноћи на почетку и на крају историје наше васионе. Па и нашем роду суђен је свакојако дуг, само не вечан век; тај исти закон прети и њему са вечним судом, о коме срећом не знам, када ће бити. Сваки појединац мора подносити мисао о својој сопственој смрти, јер зна, да ће једаред умрети; исто тако и људски род; но људски род напреднији је од оних створова, који су некада живели па на послетку, које пропали које изумрли. Човек — па дакле и његов род — има да испуни више наравствене задатке и испуњавајући их, врши своје одређење — иде на сусрет своме савршенству.

Израдио по немачком **Андрија М. Матић.**

ДВА ПРИЛОГА ИЗ Г. 1727.

ЗА ПОВЕСНИЦУ СРПСКОГ НАРОДА.

II.

(Свршетак.)

И тако то и друга многа бивают непобедимейши ймператоре ласком тепорѡм йли наутаніемь предспоменуте милостивне решкрипціе; уто несамо клерх нашемх него йскемх народх нашемх, грчаскаго ζакона йллирико расцианскомх йстинито и ѡсталим кастоуне цркке людемь, и потомцем такождс нашим накелнкх жалость и контурбацію и срдачное оукредсніе бивает; Поніеже йζоне исте милостивне решкрипціе, никое облакшеніе некиднамсе, него іѡще кеће йζакеће ѡбтежень клерь и народ. како откореносе скаζхе: Того ради ми всих ѡпще, кон ницја маше достонствх цесаро краліевскомх неподобно даћемо унинти мотримо; аще милостивнима дипломатима цесарокраліевскима, и ѡсталими милостивно йздатими листим протекцискими последкюћи тако пѡдметивтих тегота наших йзбавліенніе, уреζ сіе поницжснше наше йщанціе милостивнѣшаго цесарокраліевскаго велнучастка вашег реζолвцію, поницжснше наколена падаюћи ожидаемо: йнепутем йнимь, него кроζ толике крви наше йзліаніе и погибели тешке, и ѡсталих разлнучних трвдок са керними служвами споени предносимо; кое напаче верности ради према прекветлаго велнучастка вашего и августнейшаго дома лоуστрискаго, показате и ѡсведетелствованіе: итако утобисмо вслободах наших прковних встаком, кастоуиаго грчаскаго ζакона обичаем старим, црква йклерь наш санародом пред оних кое от предцесорок прекветлаго велнучастка вашего, милостивних допвщеніах; и уреζ велнучастка вашег прекветлаго, наки милостивно потврженних, и поновліенних превелегіах, вслови краліевскомх йстомх ймператорскомх дасе обдржавамо поцесаро краліевскних држави и

провинціях покарошах и сели, напредреченномъ ѯаконъ іѡвнуаю и униъ Старог календара. данноткоторих никакока внесетсе турбаціа йли вкредсніе ми ктомъ послѣдовати држимосе: исицеким тенорѡм йли наутаніемь:

параграф 3.

Отауаски паки даважаемо наки далакоть йсладост царства йгосподарства нашего вистон страни какъсити будете; прошеніамь нашим добротою нашею Естасткенною милостивно наклоніающе ѯаповедамо данѳоустакъ настоуне цркве грчаскаго ѯакона порасцнанскомъ обнуаю нуниъ старѡг календара слободне дадржетссе йкако досад тако йвнапредак, данноткоторих црковних йли мирских униовь никакока внесетсе молестіа йли вкреденіе:

Отъдъ паки іавно йсходить даненним нутем, него ѯакона йстава нашег обьдржаніе; дакле уто есть йно фундаментъ. жикот тела йдъши нашон спасенія, него ѯаверность прсветлаго келнуастка нашег: нити своей уасти паки никрки нашой йѯракнюемо: и протик свакого прсветлаго келнуастка нашего анапнаує протик христіанстка непріателіа встающи нань йѯато нанесурнаемъ доброть йблагодать прсветлаго цесаро кралієвскаго келнуастка нашег: йнамнлость уасть йлюбѡв йспланіенъ твръдосе надеемо дакоіа попрекелегіа урез келнуастка нашего прсветлаго вслокъ кралієвскомъ йстомъ, никакоти подглобъ тридесеть марки уиста ѯлата; потврждение находисе никоторим униомь дане погаѯитсе, него йстинито твръдо скрокно дадржитсе. йнауіе смртна стрела срдцъ нашемъ дошлаки: йдасврхъ тога дъплокане светкокние кое безѯтешке шкоде народ ников и фпцаго ккара неможе бити; светкокати насилуемосе, нто нединим нунином ѯадобро видетисе може; ѯаціо йне ѯнамо паки вуемъсмо тога ѯаслужили; Поуто вслокодность оустав ѯакона нашег, йнашим старим календарѡмь обьдржавающимсе, подобнуаю и правилъ старомъ от предродітелієвь нам познанномъ, или обдржанномъ, првее лакотех йсладостех келнуастка нашег прекелегиским унифом, постакити нам документа йли наѵки. дакле ѯасада нидие кривице йли неверностих ѯнаменка ненашлисе. нити пак вдопвщеніа прсвелегіах наших от келнуастка нашег ѯакеѯаніем, докле келнуастко каше прескетло, благодатненшою, какоти подпонижненшимь прошеніамь келми надеемосе диспоѯицію йли разлогь навтешеніе паки керномъ своемъ народъ ѯанареднти достоіатисе;

нась самє собомь простираюшє сваκоіάκим ѵнисом Єлико неиzурпасма, и паѵє отацаска доброта и благодать бѣде подарити: надалше,

Накторо Ѡвога милостивнаго рєшкрипта пзикть ѿтиское зпрако старє и кєѣє дакне зчешене, и васегда позаконз нашемз обдржакати пристоиноѓ обнуаіа, такождєже йазторитатз архіепископскомь йимтрополитском, поуто архіепископ наш свагда окз правицз кластиз єсть имаѳ, іепископе постакліати йпоскепиkати, паки потомз келиуастиз кашемз прєсвєтломз, zамилостивиз конфирмацію, такокаго новойzбраннаго постакліеннаго йпоскєщеннаго іепископа поиниzєшє презентирокати, какоти йто йсто наслєдзюци параграфи иножанше празкаzзю:

параграф 4.

Сконмь пазртаніемь несамо обнуии Стари Архіепископз іеговиы наслєдникоѓ азторитат йсвоєго zакоиа іепископе йскєщенинке поставліати: йпаки

параграф 5.

Ноѳи архіепископь кашь слободиз даниать класть раzлагати сасвимь кастоуиимь грєуаскаго zакоиа црккамь іепископь посвєщикати, свєщенике помонастири раzлагати.

Ѡтздз дакле дасє протик оки зисшени обиуан тронце кандидатоѓ, йzкоєго іепископь zакоиа нашег калієвски зкралієвнии сербіі, йпаки іепископь темашкарсви; йпокоии Станоєвиуь іепископь карансебишки, не какоти даби ѳни уреz нароуити администраціа, него хиравО уреz архіепископа прєсвєтломз велиуаствз кашемз, zапримити милостивиа поткрждєніа презентироватисз били; Єдиии таѵію скакоким пауиком садашии іепископ кршауки йлити карансебишки николае димитрієку, какоти прави наслєдникь кроz одакніашию Сего іепископата праzдность даиєби іепархиски люди йлити овце сакеликом дшєкиомь сконоѓ погибелію, безz іепископа йпастира своєго надалше zапоцалисе; уреz нароуите администраціе темишкарске ѳтархіепископа, прєсвєтломз велиуаствз кашемз между трима кандидатима презентироканъ бно, анта небезпристопие попракиии протестаціе дае било зчиніено, zащо новиие кредностех прѣвелегиским противие такоке Єроре уиинти, него наболше йспракліати йли корнговати;

Натрєи пзикть, Ѡво уто дотичесе йнемамо крепостію допзщеніамь прекелегиским оумалюесе, понієже слобода нам йzнова zи-

дати цркве безъкапроса йдопущеніа йлити приволіенїа вазъбранюетсе какоти толико тенорь прекелегиски милостиво, миог йнауіе вказъе: сице зъименующе:

параграф 6.

Цркве гдеби потреба вила своею властїю сазъидати: дрзги такоћерь

параграф 7.

Напаче често крать споменутога архїепископа їегове наследнике оуниховъ авторитатъ зиотребних црквах зъиданїе власть допущаше:

Зъадоста болшевзрока провказъесе дакогда калетю 1715: поконии архїепископь и митрополитъ наш кикїентїе поповну, своиь йсвега клера йнарода йллирико расцианскога йменом, према предстакленим таковиль їостални турбацїами, прескетлом келнуастку кашемъ, пропоноал есть, поницзвеніше свое йцианіне їокога йстога параграфа саостални предложеними кисоко поменуто келнуаство каше пресветло урез Свое слакие дворне ймперналске канцелярїе йнтиме са милостивними своими листи протекциским, от слока дослова милостикненіе поткрдити оуунних есть, йнуто маніше васто оно лето оуостали такоћерь, урез зъкнішенного танауа коенскаго дворскаго, милостикни издати листи протекцискими; наследующих ови параграфь словомь йма показати:

параграф 8.

Цркве гдеби потреба вила слободно зъидати:

Дакле сада некидико коїом кривицом утом осъжден бити имамо йре йзъзрока прити от откорћнаго прекелегиского наурталїа цркве слободно безъприказа зъидати казбрануетсе:

Науетврти пзикть; Уетврто уто дотичесе како каше пресветло келнуаство клерз нашемз приходити напоместие Суде, пред народите администрацїе, милостикно есть резолокати достоїалосе; то паки келми зъавинуженїе бикает какосе види, и йстога многа наследзують невгожденїа. йсмутность йзълећисе може, подиро бздзћи архїепископьской їурисьдикцїї, йлити правици уних црковних подложень, паки дастаке и мимонди Свою праки йцианїю, црковиз йли архїепископскз, йпомирских сздови клирось наш тако симпланитерь йлити како простаки дасе повлауе зъасвака партикзларска йкелми лака йли мала дела (окром главних) зкарошких йкзаборних мирских делех Сентенцїамь подложници да били дзжни бити, и

то такоћерь благодетиешним прекелегїамь оусвистие противитсе: йкако сице

параграф 9.

Нити сврхв црковнаго униа никаков мирских кроме нась власть имати арещовати йли охватити кого него архїепископь таковс отнїего депендующс цровнс, свдомь цровнимь йлити канонскимь кацигати дамать;

Напвикть пети Дахпокою монастирок цркват резеденціах и осталих кинма надлежещих всвоих владаніах оставлієни есмо; йкоє цркве хрістіанскаго ймена непріател твруни отнас взеѡ, оне паки задобите врхке наше пократити заповедатисе смиловали, йзато урез поницженшим верностіа благогокенистком, поницжение примити, єлико втешителнешею дшею, допвстиль есть: Ноуто знамснїемь заради йменвюћи тврских жаміа закреме милостивно наваживаніе нами какоти пообичаю: вкралієвнии сервіі задопвщаваюсе; каснеть потребвюћи: Зато ми пак Єстесткенои доброти, неблагодати припадающи, поницное всуное наше йблагогокенистком верности, частію ськсею дшею благодарснїе каздаваемо:

Нашести Како архіепископв и епископомь бивасма любок йдвховна подвжность, скеликом потребомь, првсе слvчитсе двсвоси части цровнои бвде внзитати, цркве, монастире, пристоние провидети, коіасе тога ради дховна дела дотиув, утое йдосле цровни обичан бив, без вапроса лицснціе йлити домвщенїа господарок комендатов, йнароунти администрація; практицировано йлити послокано мирно било, зато йвнапредак клер и народ велико покорнешс швплицирвеми дховцровнимв ред досад сахранієнномв последвемо йлити єднако какос досадь било наследвемо, нити отомв кнше презора йли досаде дане бисе творилв. клерь наш всвоси части, ако досад небилби задоста послвжив йли вуемв слвжбв поглаварстка прествнв бвде, когда толикаїа непороуна верностїа наших оусвистна дела, коїа свега пространства света землїе, знана могвть бити; ѡдаби остали кои небвдвћи ѡтвжди, оваково истинитїе верности знамснїе показаль, таковисе прогласило йзаписало, и по свих местих капаметби толико цватело, йзато кећь дакле їбез истога наследвюћи, прикелегиских параграфь, без свake такове клавзвле, кои проглашси бивд, йнатѡг крепко ослапїаюћи се, йли наслѣдвюћи нам уртанїемь ниже писатнмь:

параграф 10.

Архіепископъ йли пакь іепископомъ кашимь потребно тако слъунвшисѣ, монастирѣ йркке повароштах йселех посѣщающи йли паки парохіе йли попоке й ѡпщинство поучувающимь, даноткого како црковних тако мирских внесетсе вкреденіе.

На седми Ради наслѣдіа отвирлаго йли неѡскедетелстканога праздпаго, й ради наслѣдіа іепископскаго паки пишаніа утосе нами милостивно обьзнанюе; потомъ зафѡндаментъ правиць наших, йзіавлѣніе задоста сконистивно вирекелегіах наутана ймадвсе, зменвюще:

параграф 11.

Сврхъ тога приплшамо и оутомъ дакадки кои оттога йстаго грчаскаго закона безвтешеніа уедь іѡстали сарѡдника оугаситсе іѡдатле такока ска сѣбщанціа, вархіепіскопа и црквн пристонтсе, не йнаує ако и архіепіскопь йли епископь кои годе вире йтакока онеть скаколика сѣбщанціа вархіепіскопатьсе сакира:

Дакле каде око архіепіскопъ и цркви прискоено особито, кое йотсада какоти йстомъ от дединства ксегда ймадетсе, зашо ніе инпоконномъ арсенію урноевную патріархъ нашемъ, такоѣерь іегова ома наслѣдника, йсліе діаковнуа кои обавбеув смрть есъ ймали, и всѣа усть сѣбщанціе или йманіа кѡдних оубеув кудѣи, йніе никакокны йним унном, сѣбщанціа инхока наних страну, неговправо каскоемъ наслѣдникъ архіепископу и архіепископатъ и цркви сабралосе есть, потакокомъ наслѣдвюѣи йѡстали архіепископокь и епископокь, и ѡстали закона нашег без оутешеніа уедь престакліающихсе наних страну йніе данздавается знаменита сѣбщанціа по вархіепископат йцркви прихѡдить;

Зато крепкою надежде надеющимсе нам жикемѡ како пракица цркве наше кластиа покрепостіа прекелегинскиx отсвуіе ѡстали форме раздиуна йсадрѣгомь йздракинтисе неће, него какос сѣбщанціа йкити йманіе предцесорокь архіепіскѣнскиx, без никое тѣркаціе йзкреденіа; нити пакнѣуннѣенним сврхъ тога никаковим йнкентаріѡмь йли облигаціѡмь вправо кѡд архіепископа и цркве остаіало уто єдино покоиного архіепїскопа кикіентіа поповиуа сѣбщанціа, него и покоиного іепіскопа карансебншкога Моусеа Станоевиуа, и дрѣгога такоѣерь іѡанно похскаго йли арадскога, софроніа раваиниуаинна, протнв обнуаїа досада бивземаго, попеуатена есть била, дасе

они поучетак приклнше, и образомь оними правашнимь управо архїепїскопать и цркви, сопакимь научнюм да се свѣщанїа раздлаже, бєз никое послєдніє йли надалше тврдаціє, слободнє дабыде втомь канрю и нарюд, котори надеюћнсе келми понижєнше шзпанкуємо йли просимо: колико паки

На осми Уто змирском йли временном нарюдна денендєнціа архїепископи нашемь подарена, асада сацелнмсе змалюе скрхь тога Милостивєнше спомєнутисе достонть ваше прсвєтло келиуаство, какое нюг крат спомєнути патрїярха арсеніе уриоєвиу, према милостивєнши листих цркви, адхортаториски йли призватєлни, наказбиждєніе августиєншаго императора, Леополда какосе зпоуетку семь спомєнути ими, с'коим листми йавторитатюм когае нилю над народом нашим, толико нюг тисящь нарюдок наших люди йстрских државнах нюд сень и заклонісніе непобедимаго дома австриского йзкель есть, йсамногоразлнуним крво пролитіємь сконмь, нарюд колико керьне іеще ваше користие йанти хасновите службе зуинил есть, оттого доба нощь йзнапредак нарюд наш како здховних тако нзмирских от истога патрїярха іегови наследника архїепископок скиколнци денендирали, и такоким науном клєрь и цркка, занарюд и нарюд такоћерь за цркву йклєр оусваки тенки перикласких нждах и неволіах готове ймсющих: и кеће многимь слзунвшимсе перикламь йли страхокюм, сасконма уестни нища непрескаіаюци ми йстинито мнслимо полако знапредак, скагдарь ска колика зболше наредбь даће бити, и покрепостіах прекелегиских ослобожденіе опщаго бремена; низбирати коєводь, класть, йутоли нарюд наш йли пак подсконмь йстнмь властнми магистратомь, и властію разлогомь, понзгнанію непріателіа, могаль последовати, то исто от прєсвєтлаго келнуаства ваше; и от неисурнаемїе отауаскіе любови и благодати и милости нас всєх опще зтешителис каксаки день ожидаємо, даказрадземосе крьною керою йнадєждею; окром остали скрхь сего пзикта понижєнше предложити имамо, дацо она денендєнціа змирскомь от архїепископа. нєнимь науном, него йзвзрока казвзла прекелегиских, кое Милостиве прикилегіе докремена сирєу керности наше крепкосе познакаю. дантако йсти архїепископь нарюд нашь іоще ктомь накних любок и керность обдржавати или покрепливати можеть; опал змирском нарюда нашег денендєнціа архїепископь нашемь, от крепуаніше потребе есть йли бика, поуемь отомь отвореннша приника и сзємплямь пока-

ꙁатисе можеть, какосе причика сахунила прошадше ребеліе казигарії казднигиште и распаліене; патрїархъ нашемъ арсенїю урноевную данастране ихове спародѡм би прешаѡ; они ревелиши 20000 фѡ окром ѡсталога дохѡдка, официром паки нашимь народним двпловаиъ плаћъ обещаваше; али йсти патрїарха еще болше и крепуаншс втомъ неотмарашесе него скакоїакним нейꙁмишлїенними бригами и причинами подвиꙁашесе, дасе неби каковом гѡд ꙁломь причиномь йли приволїенїемь уто урез народа втаковом подобїю сиртно поснѡм Страшиенше йнехгодненше препетилѡ нѡше приꙁваніемь йстим прекелегискимь їѡсталим приласканїемь и сладкими бсседами држећи; паки и ꙁаклетвами проклетїемь йанаѳемиꙁанїем сотимь ксех ѡпше ждржаѡ есть непороуне; царади йꙁвꙁрока такокаго келикосе надеемо сконымь поред сего наследвющаго вбистри срока йꙁображено есть:

параграф 12.

Потѡм даски колици от архїепископа какѡти глаке свое прокопе, како оу дѣховних такѡ йвмирских да депендирвю благодетнїенше хоћемо йꙁапокедамо

Надалше архїепїскопь наш йсвкцесори имити наследници дабдржаватисе бвдвть, ѡстало поꙁаради времених дохѡдковь народа нашего; прескетломъ величаству нашемъ и класти какоти принцних господствующемъ йкеꙁтога пѡдложань есть: тогда

Напвикт девети Уто нами прескетло величаство наше пред клера нашег отгрвитовь, ѡкромь добара темелних владаемих котори паки послединх слободъ посвдъ прозказати Милостивенше достоїалосе сть, равно ѡно некамалом сивтности развмелисмо ꙁащо йцели клерь наш потаковомъ униъ от грѣитовь своих плаћаніе неминемь наунносе йсправити може, него какое Милостивенши прекелегїа и ѡстали листов протекциски тенор: и Сице

Параграф 13.

ѳ свещенике и редовинке йвинхове першоне и всци свое, оужикателиомь досада правицомь и обичаемь и древними скакими ѡсталими; врховномь само нашомь и ресеного га архїепїскопа правицомь всегда целомь, такождеже їоудесетки ꙁнамените йꙁсвоих класних домовь свещенничаских предовинуки претендировати йли квартире военске першоналске йли каковс гѡдь даціе; слободни дасе ѡдржавати имади йрвкъ држати: йпакь

Параграф 14.

Истиннто оудесєткн даціа йквартирн Старомь слободомь дасє радѫютъ; нити инаүїє:

Параграф 15.

Свещєнникє и редовникє тога ҳакона арецирокати йли на непоцеиїє нанлаүє црковнє йредовникє ниховє першонє; и от кластихь нихокихь домока претендировати десєткє сахжвє йли даціє йли коєнскє квартирє нападаємє; мислити нли истерикати отноудь недрҳивти; несамо пѡдкелникѫ тешкѫ милостикинмь прекелегіамь и присвоєннамь нашимь пресєүеніє; него и нанихокѫ преюдніїю и шкодѫ ѡүєкистиѫ:

Како такожде прекелегинскнх Єѯтракть оннмь якоємѫ келнуастко каше прѣсветло нами милостивєнше йѯдати листьи протекцинских ҳаписан; сконмь ҳадоста промотрикшех дарадн тога йспракліенїє и ѫжикателна правнца и от дрѫгих спредложеннних парагрофовь пространнєнше йѯіавлюєтсє, акадебн оно ѫжиканїє, само сѫнмсє клсрь крмнти, и храинти йма, и тан обнуан йѯажнвота паки прескетлаго келнуаства нашег предцесоровь досадашних и прки кремен ѡбдржавано било, тако ако сада нанлауанїє даціє и десетка канрос нашь натерикатисє бѫде нбеѯ тога како ѫпарохїа ҳлоүесте дохѡдкє ймадѫ нашнх црковних, потомѫ йстиннто како пахѡрн свєдени, такоком кондиціѡмь йанти прицінмаканїємь биланн: ҳаџо йкеѯтога от ѡпцега налога какоти кон олтарѫ слѫжи да от ѡлтарѫ паки и живети йма; оүжебо таковнм унном от олтара єдна црковникь ѫпарохїи стоєци; йли уто мало нанаүнинь нма йли нища, а нацелѫ сваку даціїю дасє ѫпрегнє, конби тогда олтарѫ слѫжити желнѡ: тѡ ради ѫсловом кралїевском истимь, прескетлаго келнуаства нашег милостивненшим йѯдатима превелегїами и листьи прѡтекцнскнмн, ѫтомѫ поннҳненше послєдѫюүи; ҳнаменнє паки санаүномь ѡүєкистнимь бистреншнмн сроками покаҳѵесє:

Параграф 16.

Прнпашамо паки и поткрждѵемо грєүаскаго ҳакона црккє и монастирє; и канима прнпадающа какоти архїєпїскопа и спїскопє прнпадающа добра каковаби гѡд она била и пообдарєнїа йли колацнѡномь от предцесоров кладаєма

И какосѫ предцесори прєсветлаго келнуаства нашег, ѡбнуними досада обнуаємь, милостивносє ѫдостоїахи са држати, ѡ дабн и

дали, верностїах и верни службе наше тога ради втомь истинитима правицами кое имнфстивих прекелегїа есь написанна йли йзїаклієнна и совнм пространнмь обнуаємь, дасе како радокати и вживати допвсти нам; даклс пак кон некерокати хсвдиобисе, уто старима крємення прежде творскаго погаженіа, вкаковом цкетв кралієвско српское и других покнинціах и црковних унь, какоти Монастирфв и црквах йзьовиліе есть било; кое паки нвкецах много разлнуних добаровь, кладаніемь вживали и обладали есь; кое скаколика она сва ограденіа високих Монастирфв и сазиданіа іфсноканіа Скедетелстковати савише могвть; и како би без милости йли без кладаніа такови монастири здатисе неби могло; зато нити надаліе некаліа двонти; зашо фни монастири и без тога вхрістіанских прелели обретаютсе йостални монастирфм еднаки, добарима милостиніам и йфсталнма грвити йкецинсконма радокалисе и вживали били, какосе йдо день нахфде некоих монастира прекелегіе сконисв мнфга вживаніа потребовали; от старфг добра сщесе наћи могв, йскоторих едниф само поннзною любокію нашею, благоговенствфмь входити йли принашати нам йз дела бивалних видетсе, какоти йздвкатов сремскомв монастир Крвшедф окрфм места карловаца іфще 16 селе саосталнма сврхв тога еще йнними дохфдки кладали есь: вкралієвини серкіі, паки межде осталим монастири; какоти ракавица доналіфмь ома вказанном, сто двадесеть села дасв кладали, хое пробировативсе може асада кећь една едних ликадв дабн ймали, где би здедиога йли другога коніа тракс вкосити могли; монастир ресава пакь без свакн остали кецн скеденіемь носамомв здавію старнцин нманіами керв показветь; прее даселс отвиниега да архіепископать и митрополіа белиградска, него цюе карловаць паки здастолицв архіепископьскв здивждв славункшисе таковв; здвреме какоти нарећена есть била, анпуіе от стари времена никфгда столица архїепіскопска и митрополитска оутомв меств неть била, него касегда оубелиграду; Посемв уних правицами и помилованіами здавише вживаніе и кладаніе; есть имала: окромь сі сва колика йсамого пак пресветлаго цесарскаго йкралієвскаго велнуаствіа кашег, привелегіе от богатенших кралієк стари нами донвщене клерв нашемв десеткови каздаютсе и доходки нзнимь напнсанни или науртанн сзть: и Сице:

Параграф 17.

Йрвал йже древніеншаіа науртаніемь Млфіа краліа де-

крета нетаго, артикула трећега и владислава краліа, декрета котораго артикула найпоследніаго, нима довпрема десеткок власть; какоти дарадвиотсе йжживають; кои нак десетак йсти народ, ҳажжиканіе своего ҳакона ієпископом на рань и даванію, даниотконх прелатовь наших йли коморских официровь насупротьстати или вмешатисе даценмуть:

Котора милостивна присвоенія, прее йстинитѡ архіепископу и епіскономь клер и своем народу нашему, йне нинмь нѣтемь, него керностіах и керних служках ради ҳато особите показание йчуннене поистих ҳаслуженіа и по оном от богатешних, покойних кралієв угарски, ѡчевистим онимь уномь и милостію какосу подарена йҳаконіенна;

Сіа дакле предложенна скаколнка и ѡна особита прѣсветло велнуаство каше йҳненҳуриаемн свое милости и благодати: и паче любке ѡтауаске милостивно дипломомь сконѡмь потвржденном поновити йли покрепити йлистми протекцискими оном Естествеиомь милостію поткранти йѣтни нас свеколнке кастоуне цркве грчаскаго ҳакона клера йнародлинке услову кралієвском истом окдржати благодетиенше нпомилокати, достоіалосе есть; Того ради клер и народ грчаскаго ҳакона йллирико расцнански йли серкнански, сложенними срдауними коти йли мисли иследнніенними ҳактеванія наших каздіханіемь, ҳапристонних кнпх и веуне керности покрепленіе йнашего благоговенинства уасть в пресветлаго велнуастка кашег; неизуриаемх милость и благодать сасвнмь преколіенемь, отнманіемь вмилостивенше лоно совомь поннженшомь йпанціомь на нахни ренанце, наколена клекше йзнижене припадающе и прибегающе, и паки опѣть паки поннженше просимо; достонтсе пресветло цесаро кралієвско велнуастко каше, самилосрдственнимь цесаро кралієвскимь благо промншленіемь ҳаотауаскую доброть и благость костоуне цркве клера и свега ѡнцега скога ксегда кернаго народа йллирико расціанскаго йли серкнанскога; закона грчаскога, пофкомь поннженшемь ҳактеванію: Поніеже келнким неколіами йли скрбостіами есмо вцвелієнни; на милостивенше цессро кралієвску резолвцію, клаженне вуннити; ѡчевистне пак:

1: Дакакоть йлити тихоть и сладость ймперіа и господарства велнуастна каше пресветлаго и вафкон страни посадити и надалше нами довпцати, поуставу костоуне цркве грчаскаго ҳакона расці-

анскомѵ обнуѵю, йнанѵин Старога календара мирни дасє обдржимо и инѡконх црковних йли мирскнх унпов дабиесетсе вкреденіе:

2: Дабинин йздавна архіепископх и ніговим наслєдникомь автортать бѵде, йсвоєго ѕакона і єпіскопе и свещєнинке поставліати може; какоти йслободнх йматн власть, разполагатн сасвим кастоуним црквамь и єпіскопе пак посвещивати: тако йвнапредакь овим автортатѡмь дасє радвє йвжива: йемх слободно дабидеть. и данеуреѕ нароунти величаства нашег пресветлаго; Администрація напраздие и Єпіскопате онпм наунпом ново йѕабраніе іепіскопе межда трима кандидатима презентирати дамислитсе; него обнуаем досада вжнкателнпм, архіепископь йнитрополить наш, такоке новойѕабранне постакліенне и посвещене іепіскопе; пресветлоимх величаствх нашемх, ѕапримити милостивно поткржденіе, вправо пресветлоимх величаствх нашемх дан понижение презентирхе:

3: Дапоред слободе црковнаго ѕиданіа и пред иѕїавлієненши прекслегіа Милостикненши. йлистовь протекциски, тепоромь вивить трећемх уреѕ понижение сіе репланке наше болше вамерене безпикое вишлающи клавѵвле обдржатисе бѵдемо:

4: Наунпом понижением репланкомь нашом даподкои наунп неби капрось нашь, помесномх йли карошкомх сабиранію плити сѵдх йсентенціямь препростнк подлежаю окромь криминалїа йостали вєћи вуниїени дела; но вправо архїепїскопскон юрисьдикціи и покаранію даподлежи:

5: Дапоніеже пѵикть нети милостивне решкрипціе пресветло величаство наше приналати наїсланїа; йстпми милостикими и благодетиенпшпин; тако йсврхх остали прошенїа наших аргѵментомь йли вставом; какоти и паненшх надежд казложпан есмо: тако паки,

6: Дапосещенїа црковна и монастирска безпикоего надалшего генералатскаго їадминистрацискаго прекаѕиванїа; него архїепїскопх йепїскопомь от поткрде слѵникшесе кнѕитати мирномь слободомь. части свое дабидеть:

7: Поѕнвамосе ми пѡпи йсти пѵикть понижнейше репланке наше дакономх пак безпикоегѡ проти прехождене клавѵвле него последованїем понстомх изреченномх параграфх 11-мх: благодетненше дасе обдржавамо:

8: Поѕарадн мирскпх унпок народ наш пресветлаго величаства вашего, власти какоти принципалх господствующемх, йбеѕтога подлежати дѵжитсе, дантако паки контентом привелегїе вивикть

осмомѵ понижєнїє рєплике наше йѯїавлїєнїє донадалїє каковдѣховних тако йѵнирских, от архїєпїскопа народна дєпєнденцїа, дло-станє, понижєнїє проситсє: тогда,

9: Длобнуаєм досада ѵжиканиим по прєвелєгїах їасненїє йскаѯанє, параграфє єѯтрактскє канрось нашь порєд грѵитокь своих владаємих, надалїє паки бєѯплаћана датковь йлити плаће дакисє Милостивенїє обьдржавали, йѡкромь сего Синєвим науиомь много крат споменѵтих прєвелєгїа, наѵртаїємь маѯа краљїа декрета пєтаго артикѵла трећега; и владислака краљїа декрета ктораго, артикѵла паипослєдњєга нашн народнимь ѵдєсєтки власть допѵщєна бѵдѣн; али паки прєвѯвишєна комора дворна непристоиє оним ѵсємѵ десетки їепископомь нашимь ѯакона нашєг, ѯахранѵ и кладаніє и данног которих прелатѡкь йли коморскихь официрѡв, напротивность станѵт:

Нарєждєна сѵть ницл манше йстє десетке от нас ѵнатѵрн ѵѯимаютьѕ а такови паки от нас десетки клєрѵ нашемѵ ѵнатѵрн примати припадаютсє; дантако ѯарали каспоменѵти десеткѡв, клєрѵ нашемѵ припадающих на далнн разлогь прєѵєтло велнуаство каше благѡдстенїє скоє нарєжденїє Сотим йправити милостивенїє достоисє, сконмь от сада десетки контентомь прєвелєгиским милостивнимь посѵдѵ божїю йсвєтскомѵ клєрѵ нашємѵ ован десетак давати можємо, данепорєд окога десєѵарскога ѵѯиманїа йли плаћанїа; а напаче ѵкралїєкнии серкїї и банатѵ темишкарскомѵ от кнєѯовь їобрькнєѯок поглавите паки десетке плаћати натерикани дабѵдємо: дантако несамо порєд ови десетака предствєнн него йѡнє кое клирь римокаталнуанских, от нашега ѯакона народовь, ѵѵгарскомѵ и хорватскомѵ краљєвствѵ прєѵѯнма; и ѡнѣ паки клєрѵ нашємѵ посѵдити правицом велнуастко ваше пресвєтло милостивенїє достонтсє; от кѵдаки лашиїє йунновнє доходак клєра нашєг и прака правнуна цола нарєжденa дошла; ѯанѯвршенїє паки когда нами йсиланє йстинє опще ѯоть откривено бѵдѣн; даваше пресвєтло велнуастко и прєбакитєтни дкѡр кластним ѵѯрокомь ницл йѯ прєвелєгїахь ѵмалити нїє допѵстил, него отауаскою добротою и благодєтїю, повєрностїахь и вєрних слѵжбах наших ради онє йстє милостивенїе прекелєгїє, покрепости йвса накотѵмь йли мисал нашѵ наклонїенс према нами пресвєтлаго велнуаства кашєг любѡв пространненїе показѵвюћи, нарєдити милостивенїе смислитисс; йктомѵ паки данѵовних прошенїа наших коїасѵ сприлнкомь нанцелларії садашнїєга

Митрополита и архіепіскопа нашег Моусеа петровиуа пред господиномь іωснфомь, пресветлаго римскаго царства графа от ωдзнерь, и нароунтаго кралієкства шлаконіе коменднрокаиногα генерала; и пред господиномь алеѯандрωм йωлиифом слободнимь бароном откаленикь, речениога кралієкства крховиимь коморскимь директорωм, какоти наисть инщалацію вделв нареждени пресветлаго келичаства нашег, комисари, от свега клера иωпщега нарωда нашего грчуаскаго ζакона йллирнко расцианскога, йли сербианскога, простраиенша предложена, йли репрезентирокана била. подрвги нвть паки наколена падаюћи, препонижение опщински мислимо; достонсе пресветло цесаро кралієкско келичаство наше, йжненжурнаеме милости свое и доброте, любовію каспоменутога архіепіскопа и митрополита нашег Моусеа петровиуа; какое вкарловци прежде ζадобіенїа белиграда ζанвждв потребомь, какоти само ζастолицв архіепіскопьскв назименовано: Митрополіа паки йстиинто белиградска, йвстари кременн столица архіепіскопьска есть била, и тако паки покрепостіах прекелегиских, данесамо ζатолико от када Славие викторіе орвжіемь ζадобіено есть. него нвнапредакь кое божією милостію ζадобивати вуде, даволон йстон паки Митрополіі белиградской йюрисьдикціа йсправитсе, и тако от сада йвнапредак; подложенномь столицомь карловауком; белиградска митрополіа, какоти ζастолицв старв архіепіскопьскв и подрвги крат дасе йменве и позиава, и тако безсваке надалше вложене клавзвле какосе назива восвих предели, постакліне дасе обдржава;

Прихоже скрхв тога йωва цю када йминого разлнуиима кратми, плаун нашнх против тврбатора и йакостех йли цето уиицев нашнх; поиижение репрезентирокали есмо никогда паки всадашиіемь ωчевистиомь пенωм или глобомь, противнике тридесет марки унста ζлата вприкелегіа болше ζаписатом, велнким висоуаншим автористом пресветлаго келичаства нашего вдобитак пωдвζети како приходи; втомв паки сасвки колеиима припадающе нашег благоговеиства, келмисе крепко надеемω даюое йсада провзщено и сакелнкомь шкодом нашом и преюдиціом невроеиимн кратми есть уиіено, скором постакліающим прилнком, идиауни доведетсе, нашже пакь нарωд окром иаложеннаго ωпщаго бремена от окаких тврбатора и шкодоуницек толикимби претоварени бил, како йсхожденіемь нашим наипоследиомь несрећом и погвклієніемь пред оуима бикаемим от дана до дана іωще всћма кое нас постиже; и йстиинто

іоще кѣма несрѣћни есмо, от ѡни конск прежде ѯлс контенти били, протнв коих кастающимь нам толикнм крво пролитіемь нашим, ѯа прескетло келнчаство каше, и прѣбакителни домь австриски керностію посветити каѯрадилн есмо; даклє како споменутнимь параграфомь првимь, ѯаблага, ѯаѯаконь, ѯаспасеніе, ѯаослобожденіе, ѯатнхотв нашх, ѯапоновити: безстраха кастранам дапридемо прескетлаго цесарскаго келнчанства н не побѣдимаго дома австрискаго, и дрвге наше сгопи ѯанаследокати даприѯовемо; и таковомв отчаствв йспасенію нашемх на оутешеніе дабвде есмо хотели; асада безнкое крнвице како божє йнедан, йли конмь ѯнаменіемь невернним позналисе йли прествпленіемь каковим год дасмо учинили, нимало; аще ато сврхв тогабисе нашло противно глобх такоѣерь потомх позаслвженію подносити бивамо готови; аще манна отачаска келнчаства вашег прескетлаго милостника пано моцност, и жрекелегіах обьдржаніе; Понижденшним любве наше благоговенинством са преложеннимн увствн, и велнким каѯдиханіемь препонижденіе просимо; даонимь крепчаншним начиномь какосе втомх надѣемо, каде в келнчанства вашего пресветлаго милостникнон решкрипци доконаканіем надалше; и ѡна остала, диспоѯиціа йли раѯлогь йѯіакліени бива йѯь обрнхтаго и прекелегіе кое какоти вкреме керности ѯаключенне соут; Него нанпаче своего кернаго народа пресветло цесаро кралієвско келнчаство каше; от ѡнихь милостнкеншн прекелегіа, надалше не допвстити отрнвти, него йстнинто нанаучи ѡни касегдашин ѡна коіасв впредпомепвти прекелегіа милостникин корнстненше данапредвють; слвченнимн многими и толикими перникламн йли неволами даѡслобожденіе от опщаго бремена, нпѡд раѯлогом своего кластнаго магицстрата йли власти поставленіе, и понстеранію іарма тврскога: вса наформв становитв и наредбв престонив пресветѡ цесарско и кралієвско келнчаство ваше, наботвм йли хотеніе наше йспракити какосе и надѣемо: Тако нас онним прискоеннним милостіами слободами, правицами, и кладаніами, вслових кралієвскомв йстомв; сви єдино двшно колєнима приклонншесе молимо да преблагодетненшаго прескетлаго цесарскаго и кралієвскаго келнчастка вашег; благодатію ска колика, скрокито, тврдо, крепко, и непорецно ѡдржетсе, и паки и по дрвги крат паки препонижденше препорвчуемо:

Ѯаіаже всех милостнкеншаго келнчанства вашег пресветлаго са йѯволіенія, и полвчитисе ймвщее саденство, непрестанно народ-

ною вєрностію, и клєра нашєг напрєношєніє жєртви, каспомнинани, дост нєбєс кавєчніє роди, камирє и кабрани, толикое благо полхчіє санизпошліетсє, каєжєби кастоқ ҳападх, благодєнствомь всєх Милостиваго бога сађединити кађмоглосє, непрєстанно молити и йспросити и лвгустиєншим нас предложєнним служвам вєчно приносити потащимосє!

Прєсвєтлаго цєсарскаго и кралієвскаго вєлиҳастіа нашєг:

Пониҳєншни и касєгда вєрних поданни йчина дхховнаго богомолци, нас кнр й нарқд касточнє црквє грчаскагқ ҳакона йллирико расціански йли сєрвански:

(М. П.) Хаҗи-іқанникіє владисављєвну с. р. єпископь тєшнишкарски,
(М. П.) никанор мєлєнтиєвну с. р. єпископь крвшєдолски,
(М. П.) софроніє томашєвнуь с. р. єпископь бауки,
(М. П.) Маҳнимь гавриловну с. р. єпископ Сєгєтски,
(М. П.) Нікола Дмнтрієвну с. р. єпископь сєвєшки,
(М. П.) Никіфор Стефановнуь с. р. єпіскопь шлаконйски,
(М. П.) Кикєнтіє Иқановну с. р. Єпископь арадски,
(М. П.) Досиқєн Николнћ с. р. Єпископь калєвски,
(М. П.) Исаін с. р. игвмєнь монастира Крвшєдола Сабратнами,
(М. П.) Ҳахарніа с. р. Игвмєнь монастира хопока Сабратіами,
(М. П.) Ақанасін вєлнукок с. р. йгвмєнь бешєнокски и архимандрит Сбратією,
(М. П.) Єєодосін с. р. Архимандрітъ Гергетецкін са Братїєю,
(М. П.) Исаиа с. р. Игвмєнъ ракокаукн са братнєх,
(М. П.) прокопїнє с. р. Игвмєнъ шишатокаукн сьбратїами,
(М. П.) Иқсиф с. р. игвмєн Монастира рєсакє сьбратїами,
(М. П.) Кисарион с. р. Игвмєнь монастира равапицћ сбратнами,
(М. П.) Дмитрнє с. р. Игвмєнь манастира китаонпцє сабратїами,
(М. П.) хажи кисарїқи с. р. йгвмєн монастира раковпце сбратїами,
(М. П.) дмнтрїє с. р. игвманъ Манастира рвкомнє са братнами,
(М. П.) Єєқдорь с. р. игвмєнь монастира Бланац са братнами,
(М. П.) василїє с. р. їгоҳмєн монастира фенека сабратїами,
(М. П.) жикан црногорац с. р. прқтопь Карловкауки,
(М. П.) Павал с. р. прқтопопа бєқградски,
(М. П.) Іоань маҳнмовнћ с. р. протопопа їрншкїй,

(М. П.) іевримь с. р. прѡтопѡи шндьски,
(М. П.) іаковь радзшєкну с. р. протопопа нєцрински,
(М. П.) узломир с. р. Протопопа сврунски,
(М. П.) марко с. р. протопоп дмитровауки,
(М. П.) Маѯнмь Раткокну с. р. протопопа шанауки,
(М. П.) божидаръ с. р. протопопа сегедински,
(М. П.) петар пантеленмонѡв с. р. протопопь Байскїи,
(М. П.) Павал с. р. прѡтопопь кутошки,
(М. П.) Кеселнив с. р. протопопа сомборски,
(М. П.) Рафанло с. р. протопопа плланауки,
(М. П.) Жнкан Ҙорнуь с. р. ѡбркапетанъ потнски,
(М. П.) Страйна Кзлнѣ с. р. майѡр кранне потнскє,
(М. П.) Іѡанъ бранковну с. р. де лйпнай сомборскн капетанъ,
(М. П.) Арсеиїе кзнѣ с. р. капетан Мартоношки,
(М. П.) Стонко Рзннѣ с. р. капетан фездварскн,
(М. П.) Ѳома Єремну с. р. капетан Сегеднискн.
(М. П.) Пятинкъ дорожанинь с. р. капетан Сентомашки,
(М. П.) Іанко Делалнїа с. р. капетан уврзшки,
(М. П.) Данилъ Манастирли с. р. капетан петровоселски,
(М. П.) іѡсныъ Каракашевнуь с. р. капетан мохолски,
(М. П.) Стоїан іовшнуь с. р. капетан островнуки,
(М. П.) Іѡснфь голзбовну с. р. капетан сенѣански.
(М. П.) алеѯа Топольанни с. р. хаднаѣ канижки,
(М. П.) касо николну с. р. обркапетан подзнавскє кранне,
(М. П.) Стоїан Кошньак с. р. капитан тителски,
(М. П.) касо продановну с. р. капетан кобиаски,
(М. П.) Іѡань пѡповнуь с. р. капитан шндски,
(М. П.) Пеїа Таборовнуь с. р. капетан Уеревнуки,
(М. П.) Секзла квткокну с. р. капитан палланауки,
(М. П.) никола Штерба с. р. капетан беркасокауки,
(М. П.) Коста Дмитрневнуь с. р. обркапитан з паракнз,
(М. П.) Кзкь исаковну с. р. ѡбркапитанъ от црнє баре,
(М. П.) Аџо Радновєвну с. р. капитан от гроцкє,
(М. П.) Марко Кзмановнуь с. р. капетан от паланкє,
(М. П.) Никола с. р. капитань от уаука.
(М. П.) Пѣтко с. р. капитан от кзприне,
(М. П.) милисав георгневну с. р. капетан ноке кароши,
(М. П.) роман николну с. р. капитан стахаѣки,

(М. П.) Іванъ продановић с. р. капитан от прњавора,
(М. П.) Іован Поповић с. р. капетан ресавски,
(М. П.) станко милићевићъ с. р. кнезъ карловачки
сафстални карошани,
(М. П.) Петаръ Славковић с. р. кнезъ Иршки
сафстални карошани,
(М. П.) Ми кнезовн сви села долнѣга срема,
(М. П.) жако перунић с. р. сегединацъ,
(М. П.) пера лбаћина с. р. сегединацъ,
(М. П.) павао караіанко с. р. сегединацъ,
(М. П.) павао с. р. сегединацъ,
(М. П.) іова бозитокучевић с. р. от сегедина,
(М. П.) Стонко феіерварна с. р.
(М. П.) Хаджи грнгоріе Симоновичъ с. р.
(М. П.) гаврнлъ рашковић с. р. бировъ белиградскіе савскіе карошн
са ешкѵти и всеми карошани,
(М. П.) Станое с. р. бирок карошн гроцке
са остални карошани,
(М. П.) Марко с. р. обрькнезъ смедерекски
сафсталнм днштрнктом,
(М. П.) Малнн с. р. фбркнезъ пожаревачки са остални карошани
и днштрнктом,
(М. П.) Новакъ с. р. обркнезъ клеиачки,
(М. П.) Міхаил урноевнч с. р.
(М. П.) лацко неней с. р. капетанъ одь компанне Арадцке,
(М. П.) іа іованъ марковнч с. р. Бировъ карошн Себеша
са ешкѵти нфсталними околнними людми,
(М. П.) іа михаил раиковнч себишанни с. р.
(М. П.) іа павалъ мрзаковнч с. р. бирок карошн ршаве саешкѵти
и карошани покол нними христіани,
(М. П.) іа сретко с. р. фршавски жителъ,
(М. П.) іа миклевшь петровнч с. р. фбркнезъ днцирнкта логошкога
саостални кнезоки исели,
(М. П.) іа радѵлъ роман с. р. кнезъ логошки
са фстални карошани,
(М. П.) гаврнл днмнтріевнч с. р. пфстьманстфр вершачки,
(М. П.) іа михайло дабнч с. р. фбркнезъ днцирнкта ршачкога
сафстални кнезови,

(М. П.) іа ѡбркнѣзъ йѡснкъ с. р. днцрнкта Палапаукога
сафстапнми кнеѕови нсели,
(М. П.) *Ἐγὼ ὁ Παύλος, κνεσος τῆς παλάνκας με ὅλους τοὺς ἁπλουστέρους,*
(М. П.) Ѳстоіа Текели с. р. ѡбркапнтан команде арадске
са свнми капитани,
(М. П.) касѡ ѣѵлнпаць с. р. ѡбркапнтань Канатскін
са ѡстапнма ѡфнцири,
(М. П.) Ѳстоіа іѡановну с. р. ѡбркапстанъ от себниіа
сафстапнма,
(М. П.) Даниль люботина с. р. Єпіскѵпь карловауки и Сенски стран,
(М. П.) Протопопъ Стмеѡи сздареѵну с. р.
сафстапнми свещеннцн,
(М. П.) дошень докмановнуь кнеѕ нвнцекапетан нѕплашкога,
(М. П.) конвода лаѕо докмановнуь с. р.
(М. П.) радосакъ Мншуевну кнеѕ и кнце капнтан ѡтоукн.

КЊИЖЕВНОСТ.

Летње вечери. Приче из народног живота у Србији. Написао М. Ђ. Милићевић. У Београду, у државној штампарији, 1880. 16°, 340 стр. — Цена 1 фор.

Мото: Blüthe edelsten Gemüthes
Ist die Rücksicht; doch zu Zeiten
Sind erfrischend wie Gewitter
Goldne Rücksichtslosigkeiten.
Th. Storm.

Од где које године амо свикао се српски читалачки свет, да сваки нови умни производ М. Ђ. Милићевића на пољу лепе књижевности — јер нас се то сад само тиче — сматра као неки ванредан догађај, као нешто епохално. И сам сам био тога убеђења, док нисам његове приповетке почео читати. Било ми је тада скоро жао, што сам их и узео у руке, јер сам имао оно исто осећање, што сам га имао пре много година, кад сам се уверио да Омиров Ахил, мој најузвишенији идеал, управо није никад ни постојао. Временом да боме навикао сам се на то, и као што сам негда обожавао Ахила, тако сам почео сад да обожавам самога Омира, који је створио спев, који ће трајати док траје света и века. Слично осећање, као што рекох, обузело ме је и после читања приповедака М. Ђ. Милићевића, особито пак после читања његових „Летњих вечери,“ само с том великом разликом, што после разуверења мога о песничкој способности Милићевићевој, није ми се осећање задржало на извесној мети сваког научног ис-

траживања, на истини, већ на оној скривеној провалији, иза које је сама празнина, иза које је једном речи — обмана. Ја сам онда ишао трагом мога досадашњег убеђења и дошао сам најзад до резултата, да је том његовом добром гласу, том освојењу на пољу белетристике, тој некако суверености хегемонији над осталим српским приповедачима, извојевао себи М. Ђ. Милићевић просто — туђим трудом. Не кажем, да њега није стало труда бележити и писати; али да је остало само на тим, и да се дозволило да му приповетке говоре саме, остао би труд али без славе.

Та туђа мука, или, та туђа готовост, говорила је дакле у место приповедака тих, та им је равнала стазу, та је преуготовила и упутила мњење а где где и укус публике, те је њеноме суду дала онај правац, којим сам се и ја упутио био, и то поводом осталог књижевног рада Милићевићевог.

Шта мора дакле узрок бити, те приповетке Милићевићеве не одговарају појму и правилима што их има цео свет о приповеткама? Одговор је на то врло прост. Милићевић није песник, није уметник.

Да видимо, шта захтевају од песника три немачка, призната књижевника: песник Фридрих Шйлер, естетичар Мориц Каријер и критичар Павле Линдау.

Шйлер вели: „Сваког оног, који уме објектом да изрази стање свога осећања, и то тако, да мене тај објект наведе, да пређем у оно исто стање осећања, на мене дакле живо уплившие, зовем ја песником.“

Каријер вели: „Песник изражава опште мисли, али као уметник прелази одмах преко чисто духовног и показује да је идеја начело живота, те је приказује како нам срце усколеба, како нам у духу влада, како се остварава у делима и догађајима, у лицима и ситуацијама.... те буди у нама осећање и назоре... Песник зна и осећа да просто описивање спољашњих предмета никако не греје и да се пред душом раскомада оно, што у простору једно до другог постоји и што се види, кад се набраја једно за другим.... Пошто песник говором побуђује машту слушаоца и читаоца, да себи створе исту слику, која је лебдила пред његовом душом, ваља му исту (машту) одушевити, да целину у један мах изведе,

да из линија, које непрестано напредују, себи сталан облик склопи. На одважан начин ваља му машту његова слушаоца наоружати а у једно је и тако освојити, да њему само служи и да се у његовим круговима креће.“

Линдау вели: „Поуздан је знак вредности какве приповетке, ако у нама, кад књигу метемо на страну, заостају јаке успомене на неке типске личности, с којима смо се у тој приповетци састали; ако смо из те књиге усвојили неколико пријатеља, који ће нам за цео живот сапутници бити. Збива ли се то, онда можемо уверени бити, да смо читали дело правога песника.“

Као што се дакле види, сва та три мужа изричу, да се песник огледа у својим делима, и то не по квантитету већ по квалитету, а у врсти квалитета подударају се сва тројица, врсту пак погодити, то је баш она велика тајна песникова. Иде ли пак с песничким даром за једно и наука, онда се постизава врхунац, до којег је доћи дозвољено врло маленом броју смртних. „Та песник“ — вели Каријер — „има да искаже мисао доба свога и не само да прикаже спољашњу страну предмета и догађаја него да изрази и унутрашњу свезу њихову. Тога ради мора доћи до сазнавања, и тако само може бити носилац културе свога доба, може бити „учитељ одраслих“ као што већ Аристофан за Есхила вели.... Само изражавање нових мисли речима до сад не изреченим; само решавање загонетака, које у борби и у противностима наших дана срца муче; само јасно уређивање мира из међу вере и знања, из међу реда и слободе освојиће и одржаће песнику саучешће свога народа.“

У својој рецензији о роману Павла Хајза „Kinder der Welt“ вели Павле Линдау, да га на читање ког романа (новеле или приповетке) никад не би навела гатка, прича што је у њему; него што је за њега прави надражај, права наслада при читању, то је, докучивати, како песник своју материју разлаже да је за око формулише, како карактерише и у додир довађа особе своје, какве ли односаје везује из међу њих, како своју причу оснива, развија и диже, како ува̂ђа у

њу живот и рад, како је доваћа до врхунца и постепено до свршетка, какву је уметност развио у повећим цртама и у омањим финоћама.

Можемо ли ми онда, после читања Милићевићевих „Летњих вечери“, имати оне насладе, коју спомиње Линдау? Одговарају ли те приповетке оним захтевима, што их за песнике стављају Шйлер, Каријер и Линдау? Ја тврдим да не.

Може ли нас збиља занимати и усхитити просто навађање догађаја, регистровање факата и описивање телесних својстава особа? Можемо ли наћи праве насладе у хронолошком набрајању обичних ситуација, у званичноме приказивању званичних типова? Може ли се душа наша иоле силније усколебати при сухопарном рецитовању незнатних и сувишних момената? Не, то никад не може, ако све те наведене тачке не споји у склад и живот вешта рука, песнички полет, психологија, естетично осећање и научно промишљање.

Живот је ту, људи су ту, догађаји и положаји су ту — али све то само навести по неком извесном реду, то није довољно. С тога нас и Милићевићеве приповетке оставе хладне, плима и осека у њима не буде нас на већу пажњу, његови нас карактери не задовољавају, ми се не замислимо ни при једној ситуацији, ми не добијамо од његових особа ни једног пријатеља. Ту нема рефлексија, у којима се тек види душеван рад, то фино и безобзирно сецирање сопствене душе, тај психичан процес, који, као монолог у глуми, сву унутрашњост личности открива, изражава и показује. Душа нам се не приказује нигде; њена својства у разним околностима и положајима, изразе њеног живота не видимо нигде. Али за то знамо боју косе, знамо статуру и најобичније личности, а то је не само сувишно, већ и теретно у песничкоме производу. Кад Лаза Костић у свом „Максиму Црнојевићу“ хоће да опише лепоту Максимову, он онда даје да Иво очи свога сина сравњује с два алема

„Што светле ноћу морским бродима,
Кад из далека броде у Млетке;“

Омир не описује нигде лепоту Јеленину, али навађа како је на скејској капији појава њена довела и тројанске старце у ватру, те чисто одобравају Тројанцима и Ахајцима што ради такве жене трпе невољу и рат. — Треба ли ту још даљег

описивања? Ја држим да не, тим мање, што је на тај начин читаоцу дозвољено да по својој машти и вољи слику песникову накити и допуни. —

Развитак Милићевићевих приповедака је — као што се то друкче по свим наведеним недостатцима ни замислити не може — са свим обичан, тако рећи званичан, као што је обична и званична парада војничка, где све иде тако, као што је већ у на пред међу генералима утаначено а лепа униформа је његов леп језик. Не иде то код њега као у боју љутом, где влада нагон, одушевљење, страст и где је команда невидими дух, који крепко и снажно све те афекте у запту држи; где рика топова ухо глуши, где се потресе срце и најжешћег јунака и где уздисај рањених делија тек најближем другу до ушију допре; где има само један да је хладан а то је војсковођа, који се не да навести од тренутне забуне својих, нити се даје збунити од напредовања непријатељског, већ сигурном руком и сигурним оком уме за своју заставу да притегне судбу тога дана. Такав вођа треба да је у приповетци писац, и онда може тај љути бој, то таласање среће, то вечито обртање коцке читаоца да узбуни, а што је љући бој, тим је победа лепша и славнија. Парада ће само децу довести у одушевљење; старији, који то већ знају шта је, ти ће се насмешити и кад се окрену те пођу кући, заборавиће и где су и били.

Те тако долазим до закључка, да су Милићевићеве „Летње вечери“ тек само материјал, који чека песничку и уметничку руку, да у њега уведе живот, да га испуни и искити, те тако из њега да створи праве приповетке, које могу бити наслада и срцу и души. Овако пак, као што су сад, могу се сравнити са старим кроникама, са летописима, у којима је наведен, нотиран и регистрован од године до године, лепо, по хронолошком реду, сваки иоле важнији догађај, и који тек правом историку као добродошао материјал служи, да све то споји у прагматичну целину, да доваћа у свезу узрок и учинак, и да употреби сва она средства, без којих праве историје нема, и која тако красно пружају географија, хронологија, статистика и друге многе науке.

У „Летњим вечерима“ скупљене су ове приповетке: 1. Момин камен. 2. Ћир Пенча Анђелаћ. 3. Пођерка. 4. Божана. 5. Поварошила се. 6. Ранков гроб. 7. Талир. 8. Највећи страх. 9. На караули.

Све те приповетке, ма да имају онај општи, заједнички тип, који сам горе навео, и пак се доста разликују једна од друге. Приповетка, која је писцу по најбоље испала за руком, без икакве је сумње „Божана“. Предмет, онај „црвени нйт“, који се пружа кроз целу приповетку и који је главни мотор свем деловању, изведен је на леп и нежан начин, који заслужује наше признање. Али то је и све. Па не само у у тој приповетци, већ и у целој књизи је то све, што иоле заслужује пажњу и оцену нашу. Ту се писац дигао и до нешто психологије, том апсолутном чињенику сваке приповетке. Та душа ваља души да прича, па ако тога нема, онда није боме ни „причање души посластица“.

Приповетка, која би у тој збирци заслужила друго место, јесте „Момин камен“, само што нам се никако не да протумачити психолошки процес у души Манојла Шестака, кад је провео Мусину војску преко планине. Шта је могло њега навести на тај корак? Та он је био на прагу да постигне оно, за чим је најжешће тежио, а то је рука Станчина, и примедба, „да тврдо држи да су Хамуз-бег и Цар Муса у договору, и да је Хамузино пријатељство с нама само притварање“ не бистри нам ситуацију ни најмање, те се и нехотице морамо запитати: од куд долази Манојло до тог убеђења? Је ли то њему из далека наговестио Хамуз-бег? Или се хтео боље да утврди у пријатељство бегово, кад му припомогне спојити се с Мусом? Или је ишао за тим, да за сваки случај салвира драгу личност своју? А ту би требала баш да лежи важина приповетке, јер та је тачка обртна, са које се иде доле, к свршетку.

„Ћир Пенча Анђелаћ“ је нека мутна и тамна слика, која нам не да одахнути, тако, да нам се уздисај тек онда извије из груди, кад смо је прочитали, а тај уздисај није уздисај саучешћа, већ олакшице. Мени је бар тако било, и једва сам је дочитао до краја. Но и пак, кад сам прочитао био и последње реченице, онда ми није било жао, што сам

је читао, јер ми се тек тим реченицама отвориле очи. Ја држим, да је доста, кад наведем те последње реченице, из којих провирује рог. „...Знаш“, вели председник суда свом секретару, „има много вас којима да није књиге, не бисте из своје памети умели ни две у накрст и који волете човека описати у књизи него жива пред собом! Такима би можда било добро да ово прочитају. — Тако поста ова прича.“

„Пођерка“ и „Поварошила се“ спадају у једну категорију: стереотипне фигуре, стереотипне ситуације, стереотипни диалози, црте неке, у којима се управо ништа и не догађа. Приповедач, ако није у стању да улије нову мисао у такву тему, која је већ на много начина обрађена, боље би радио и не лаћати је се. О што то преживање једног истог предмета? Па на послетку, нека је и такав предмет, који је већ исцрпљен, само ако се при развијању његовом опажа песнички дух, ком ће већ даном приликом пасти каква нова мисао на памет, која ће у ту стару тему улити нова живота.

„Талир“ је са свог предмета — јер је истинити случај — занимљивији, него са израде. „Најјачи страх“ је такође истинити случај, и лепа је нотица, поглавито с тога, што хоће из народа да треби веровање на вампире и сличне несмислице. „На караули“ су путне белешке без икаква значаја ни у садржају ни у облику.

Ако и до сад наведене приповетке тек у појединостима истичу оне мане, које сам као карактеристику Милићевићева приповедања навео, или нам само где коју од тих мана и недостатака пружају, има „Ранков гроб“ све њих у скупу. Предмет, гатка у тој причи спада можда међ најпоетичније и најблагодарније теме од свију осталих, које су у „Летњим вечерима,“ па шта учини од ње писац! Он ће можда рећи: е, али тако се збило. Али и без те изреке показује израда те приповетке, да Милићевић није песник, није уметник. На какав неприродан, на какав апсурдан, тако рећи неморалан начин је склопљено пријатељство из међу Петра и Ранка. Сме ли то бити у песничкоме производу? То су басне, које могу причати бабе бабама поред топле пећи, али никако песник народу, коме треба пред очима да лебди једина мета: истина. Па ма та истина била гола и нага као медичејска Венера,

остаје тек онда тако исто лепа и примамљива. Какве користи имају они, који хоће да се поучавају, кад им се очи обмањују шареним тракама, које покривају тело какве намигуше, у које је свака црта и тела и душе лажна те по томе и гнусна. Па не само у том, већ и у целој изради види се недостатак сваког песничког полета. Да је та гатка дошла другом у руке, песнику каквом, тај би је мало друкчије знао употребити, него што је то Милићевић учинио. Главни покретач целога рада у тој причи, мисао је Петрова за осветом над својим крвником, Омер-бегом. Та се мисао при крају изгуби у песку, и ми после од ње не видимо ни трага а не чујемо ни гласа. Где је дакле појента, брхунац у тој причи? Ваљда у акту убијства? Ако је само у том, онда је сваки „грозни“ роман, свака „грозна“ глума, где одмах у почетку изгине половина персонала, ремек дело, јер до душе човека не потресе можда ништа тако, као смрт, а особито смрт на неприродан начин. Ја сам, искрено да кажем, очекивао, да ће Петар после убијства отићи и убити Омер-бега, па онда и сам погинути. То би било кајање а боме и решење; овако пак он изгуби и оно мало памети, што је имао, и са свим се театрално убије пред црквом. Тако нас та приповетка оставља у незадовољству и место да нас привлачи, она нас одбија од себе — све потврде мојим горе наведеним постулатима.

Морам признати, да сам се нешто предомишљао, пре него што сам се решио, да напишем рецензију на „Летње вечери“. Колебању моме био је поглавито узрок оно писмо Ђ. Даничића М. Ђ. Милићевићу, што је штампано уз „Јурмусу и Фатиму“. Да боме да је понешто и тешка ствар после повољне пресуде таквог ауторитета, као што је Ђ. Даничић, изаћи с мњењем на среду, које је ама са свим противно; али — non semper juramus in verba magistri. Тако ласкава писма и то из пера једног Ђ. Даничића од врло су штетна уплива не само на ону личност на коју су управљена, већ и на саму публику. Тај штетан уплив ево се показао и овде. Писац „Зимњих вечери,“ који је у предговору к тој збирци још доста скромно мњење о вредности својих прича имао, морао се као писац „Јурмусе и Фатиме“ „Села Злоселице“ и „Летњих вечери“ за права, го-

това приповедача држати, кад, но кад их је написао и у свет послао. А за што и да се не држи, кад га Ђ. Даничић у свом писму назива „Бранком српске прозе“, кад га назива „творцем српске новелистике!“ — На ширу публику је то писмо такође упливисало, јер је преокуширало мњење свакога читаоца. Та да, кад Ђ. Даничић те приче тако цени, сме ли онда један обичан читалац и имати о њима друго мњење, него што га изриче такав ауторитет?

На жалост, ја морам признати, да то мњење не делим никако, ни у премисама ни у конклузији. Ја не држим, да „Зимње вечери“, а камо ли „Јурмуса и Фатима“, „Село Злоселица“, па онда тек „Летње вечери“ „припадају међу најлепша дела, која има наша књижевност у тој струци“, нити држим, да „тако треба српски новелиста да пише“, а најмање сам уверен, да ће се „тако створити српска новелистика.“ Зар у тој струци нису ништа радили: Богобој Атанацковић, Владан Ђорђевић, Ђура Јакшић, Стеван М. Љубиша, Стеван В. Поповић, Милорад П. Шапчанин? Зар је белетристичан рад тих људи тако незнатан, да га ваља превидити и за љубав занатлијском производу просто у закутак бацити? Не, то ти људи нису заслужили јер су радили и пре и куд камо боље од М. Ђ. Милићевића, шта више, нису заслужили ни да се приповетке Милићевићеве и упореде с њиховим приповеткама.

Али писмо Ђ. Даничића није упливисало само на ширу публику, оно је упливисало и на човека стручњака, на приповедача и рецензента. Зар би се иначе могла протумачити она преповољна оцена Стевана В. Поповића у „Летопису“? Фактична вредност „Зимњих вечери“ и „Јурмусе и Фатиме“ није могла никако проузроковати онакву оцену, морало се дакле гледати кроз наочаре Даничићева писма. Милићевић, који нема никакве продуктивне спаге, — та и наслови „Зимње вечери“, „Летње вечери“ узајмљени су од П. К. Розе̑гера — већ који просто онако бележи, као што чује, и под чијом руком закржљава и најлепша тема, не може се назвати „вештаком, који првим потезима одаје необичан дар за ову врсту рада“, нити би га требало тако остентативно држати за позвана и способна „да се у интересу ове оскудно обрађене

гране књижевности огледа већим и замашнијим радовима од ове врсте“, а боме најмање сравњивати га са Змај-Јовановићем, с Владиславом Каћанским, с Ђуром Јакшићем и са Лазом Костићем — та да, Бранко Радичевић није доста, треба ту потегнути све наше песнике-уметнике, наш дичан песнички капитал! — Quandoque bonus dormitat Homerus.

И тако, кад сам се после свег тог решио да напишем рецензију на „Летње вечери“, онда је та само таква могла испасти, какву сам је ево написао.

Милан Савић.

Зоологија за учитељске и више девојачке школе. Израдио Владан Арсенијевић, професор српске учитељске школе у Карловцу. Нови Сад, штампарија А. Пајевића. 1879.

Ни један предмет није све до скора био тако јако занемарен у средњим школама, као природопис. Он је био прави парија међу наукама, што се уче у гимназијама и реалкама. Слабо цењен од многих учитеља, који су требали да га предају, био је још на слабијој цени код ђака, који нису могли никакву важност давати предмету, из којег после дугог учења нису у главном ништа друго научили, до неколико имена. То беше сва стечевина много пута мучне наставе, стечевина, која ништа не вреди за живот, за који би управо требало све да се учи. Па и та худа стечевина, наслагана без икакве везе у памтењу, разлива се обично у море заборава. Таким механичким настављањем, које на жалост још и данас налазимо по гдекојим школама, није се долазило ни близу ономе, што ми разумевамо под научном зоологијом и научном ботаником.

Пошто су зоологија и ботаника по свом садржају веома интересантне науке, које хиљадама веза вуку човека себи, то узрок поменутом неуспеху не може где другде бити, него у погрешном начину, којим се предају ти предмети, једном речју: у методи. Само са променом исте могу ти предмети да оживе и да стеку оно значење за опште образовање, које им по праву припада. Први одсудни корак у том погледу учинио је у Немачкој Аугуст Либен, учитељ једне пре-

нарандије и на далеко чувен као један од најбољих педагога. Он почиње природопис посматрањем самих врста, које за тим скупља у родове, ове после у фамилије и т. д. Убеђен као изврстан педагог о великој вредности индуктивне методе за познавање, мислио је, да је својим поступком одговорио потпуно захтевима исте и да је тиме за изучавање природних наука показао једини пут, који је целисходан.

Стара метода беше тако јако на злу гласу, да је наскоро Либенова метода мал' не са свију страна обасипана хвалом. Да утврди своја начела, написао је сам Либен по истима све три гране природописа. То дело превео је на српски Петар Деспотовић, те је исто врло распрострањено и међу нашим учитељима. У Немачкој изишоше за ово неколико година стотинама књига у Либенову духу и може се рећи, да је у Немачкој управо мало новијих природописа, у којима се не би примећавао уплив Либенов. Тај се види и на књигама дра Покорнога, ког су минералогија и ботаника преведене и на српски. Прву је превео под именом „Наука о ископима" Јосиф Пецић (у Београду 1878.), другу је превео под насловом „Биљарство" Владан Арсенијевић, писац дела о ком говоримо, а за штампу ју приредио (?) опет Јосиф Пецић (у Београду 1879.). Друго дело А. Покорнога, које се још одлучније држи Либенових назора, преведено је на хрватски под насловом „Prirodopis za pučke i gradjanske škole u tri stupnja." Превод је од Јосипа Јанде, професора загребачке гимназије; први „ступањ" изишао је у Загребу 1878., а други у Загребу 1880. Па и ова зоологија од Владана Арсенијевића писана је у главном по начелима, што их је Либен поставио. Метода Либенова продрла је дакле добрано већ и у наше школе и сад је дакле већ могуће, да и ми о истој на основу свог искуства судимо.

Рецензенат је у два маха у школи окушао ту методу. Први пут са књигама П. Деспотовића, други пут минуле зиме са овим делом Владана Арсенијевића. Оба пута није га задовољио успех, што га је са ученицима постизао. У првој линији показала се та метода као слабо подобна, да побуди интересовање ученика. Посматрање самих врста, без икакве генетичке везе, врло брзо умори, па и кад се пређе за тим

на спајање у родове, фамилије и т. д., не примећава се ни онда она самосвесна сигурност у стеченом знању и разумевању, што је високом педагошком изображењу Либеновом било управо главна циљ. Али пут, који је он изабрао за постизање те цељи, личи више некој шаблони, у коју се природа само силом даје стрпати; у његовој методи не излази јасно на видело животворна веза, која везује све, што је у природи и по којој је поглавито проучавање природе занимиво и поучно. Тако је главна мана те методе, што она пропушта, да на прибраним врстама одмах посматра природну њихову везу. Тиме она слаби резултат наставе и одлажући везивање за доцније, не сусрета више ни оно интересовање ни разумевање, којим се у време, које је за то било згодно, могла користити.

Напред смо већ поменули, да је Либен био уверења, да је својим поступком увео у природне науке индуктивну методу. Али строжије размишљање показује, да се он у том преварио и да пут, којим ходи, није нипошто индукција. Појам рода, фамилије и т. д. апстрактан је појам. Ослањајући се на те фиктивне идеје, упао је он у дедукцију, управо у противно од оног, што је намеравао. У том је слабост те методе, коју је план њеног творца искључивао, али коју није знао да избегне. То се не може никако схватити као прекор Либену, него као на искуству основана напомена, у ком правцу треба његову методу исправити.

Права индуктивна метода почиње оним, што је најпростије, дакле овде: врстама. Али није нужно, да се број врста у толикој мери наниже, као што чини Либен. Ваља изабрати по вољи специфичне представнике, на које се обзир узме само у толикој мери и броју, колико је потребно, да се ученици уведу у разумевање неког рода или фамилије. Тим се начином неће нигде прекидати посматрање, све ће бити у непрекидној вези, једно ће се из другог развијати и тим ће се одржати трајан интерес. У такој настави све се једно на друго логично и складно наслања и скоро без икакве тешкоће напредује разумевање и знање. Тим путем ишао је Оскар Шмит, кад је писао своју малу популарну зоологију, која је изишла год. 1879. и у српском као шеста свеска књига за

школу и народ, што их издаје вредна штампарија А. Пајевића у Новоме Саду, и то баш у преводу г. Владана Арсенијевића. Та у истини индуктивна метода била је нашем писцу врло добро позната и у толико нам је већма чудо, што њу није изабрао за своје дело. Мислимо, да се не варамо, ако погађамо, да писац није то чинио по свом уверењу, него обзиром на педантизам у учитељским круговима, који не мари за нове путеве, него се радије држи старе стазе, ма та била и гора, само што се на њу навикнуо. Да се види, каква велика разлика може бити у путевима у једној истој науци, молимо читаоце, да упореде класичну слику о зарезницима у зоологији од Шмита (стр. 75—108) са истим одсеком у зоологији Вл. Арсенијевића (стр. 93—117). Тамо на све стране живот и све на свом месту, овде претовареност и укоченост, прави скелет. Учитељске и више девојачке школе могу бити захвалне писцу, што им је написао дело, које им је било преко нужно, али по нашем немеродавном мнењу стекао би он много више заслуге, да је, задржав начин посматрања, као што је у Шмиту проширио његову зоологију према наставном плану поменутих завода.

Пошто смо ово неколико речи проговорили у опште о методи, да посмотримо мало и само дело. Исто почиње описом 22 сисара, који су раздељени у домаће и дивје. Иза тог долази опис 17 птица (питоме и дивље), 3 гмизавца, 2 водоземца, 6 риба, 11 зарезника и 9 „других неких животиња“. Пошто је тако засебно посматрано 70 животињских врста, долази други главни део књиге (стр. 47—126), у ком се (обилазећем рода) скупљају врсте у фамилије и разреде. У трећем делу (стр. 127—167) износи се карактеристика редова (класа), а у четвртом (стр. 166—170) говори се о разредби животиња и наводе се животињска кола. Завршетак (стр. 171—173) бави се разделењем природних тела уопште. — Приметићемо, да је за разумевање трећег и четвртог дела било неопходно нужно, да им предходи опис човечијег тела и његових органа. Без тога је напредак немогућан и обраћамо на то пажњу господе, која ће се служити књигом В. Арсенијевића у школи.

По научном материјалу стоји „Зоологија“ В. Арсени-

јевића на висини свог времена, што се не може рећи за све наше школске књиге. Према обиму књиге рекли би, да су зарезници добили сувише много места. Радије би видели, да су поменуте неке животиње, о којима се може често читати по књигама и новинама, као што је јагуар, та најстрашнија америкаиска звер, антилопа, фазан, пастрмка и др. Тражили би за њих места и онда, кад би се морали скратити или баш изоставити полумајмуни, виверe, пухаћи.

У разредби сисара примио је писац новине некојих новијих писаца, које нам се не чине да су оправдане. Он ставља наиме сурлаше као особит разред, а не као што их већина писаца узима као једну фамилију дебелокожа, у које још долазе и водени коњи (Obesa), свиње (Setigera) и лихопрсти (Anisodactyla), а у гдекојих (н. пр. у Панчићу) још и копитари. В. Арсенијевић одцепио је отуд водене коње и свиње, те их ставља под именом „Непреживари“ као подразред разреда „Такопрсти“ (Artiodactyla). А из коња, који се обично мећу у засебан разред „Једнопапкари“ (Solidungula), носорога и тапира склопио је разред „Лихопрсти“ (Perissodactyla). Истина, да је стари разред Multungula s. Pachydermata врло неприродно састављен. У њему налазимо најразличније животиње по лубањи и зубима. Али не мање нам долази неприродно стављање свиња, које би по зубима биле још најближе зверовима, у један разред са преживарима, или носорога поред коња. Кад се већ не налази за сходно, да се из старог разреда направе више мањих разреда, онда би радије остали при старом, него што би се решили за друге, по нашем мњењу још већма неприродне везе.

Ни дропља нема опредељено место у системи. По тешком лету, телу и перју долазила би она уз кокоши. Друге особине дели опет са штакаркама. По дарвинистичкој теорији била би та птица једна карика, која везује та два разреда. По склопу њених јаких ногу стоји најближе нојевима, те се обично ставља међу трчуљице. Наш писац ставља је међу штакарке, што до душе и Ј. Панчић чини, само с том разликом, што Панчић нема засебног разреда трчуљица.

За љиљке (стр. 50. и 128.) не може се рећи, да у место предњих ногу имају крила, особито пошто је напред

(стр. 13.) речено, да је кожа, која им служи за летење, разапета међу четири дужа прста предњих удова, стражњих удова и репа. Дакле би сви ти делови учествовали у склопу мнимих крила.

Код водоземаца ваљала је да дође примедба, да неки од њих (фам. Pennibranchiata) и после свршене метаморфозе задрже шкрге, те до год живе имају двоструке органе за дисање: шкрге и плуће. То је због тога важно, што се тиме истиче њихова веза са рибама, код којих се једна исто така фамилија (Dipnoi) налази. — На крају посматрања о водоземцима (стр. 145.) каже се, да исти „нису од користи, а нису баш ни од штете“. Али пошто се они хране инсектима и црвима, требало је за њих изреком рећи, да су корисне животиње.

Језик, којим је Владан Арсенијевић написао своју зоологију, заслужује сваку похвалу. Места, која се не могу разумети, нема у његовој књизи. Особито треба истакнути многобројна синонима, што их је скупио за више врста, на која обраћамо пажњу проф. Спире Брусине у Загребу, који прикупља грађу за југославенски зоолошки речник. Али не одобравамо, што је на једном месту стављено исто главно име за две различите врсте. Мислимо ту „шарана“, који је на стр. 28. змија (Pelias berus), а на стр. 30. опет риба (Cyprinus carpio). У опште би било крајње време, да се наша учена друштва постарају за начин, којим би већ једном дошли до сталних назива за природословне врсте. Сад влада у том погледу у нас читав хаос и за ученике, који прелазе с једног завода на други, граде се тим грдне тешкоће, које морају и сами учитељи осећати, кад школске књиге промену. Можда би још најцелисходније било, да се састане скупштина српских и хрватских учитеља, који предају природопис у средњим заводима, те да се сложе у јединственом „називословју“. По мнењу потписаног није тај предлог такав, да се не би дао остварити.

Како се сада код нас купи грађа за читанке, то смо слободни, да дотичне упозоримо на неке описе у овој зоологији, који би били врло добри за читаначке чланке. Помињемо у то име опис пса, кртине, чеоне, а има и више

других ствари, које би се згодно могле употребити у читанкама.

Кад би хтели у кратко да искажемо наш суд о „Зоологији“ Владана Арсенијевића, онда би морали рећи, да иста спада међу боље књиге те врсте и да заслужује, да се покуша њом изучавање науке о животињама у школама, којима је намењена. Истина да нисмо још поменули највећу ману те књиге, али према нашим приликама једва ће ко сметн с тога озбиљно да укоре издаваоца или писца. У тој зоологији нема слика. По данашњим дидактичким начелима така је књига прави non sens. Нико неће до душе порицати важност доброга текста, али у књигама, као што је зоологија, мора и најбољи текст да уступи пред важности, што ју имају добре слике. По нашим назорима су у зоологији (за први и други степен наставе) добре слике главно, а текст је само за то одређен, да прати слике. Дело, о ком је реч, било је још у рукопису у рукама рецензента. Тада га је наша највиша школска власт позвала, да искаже свој суд о том делу. Већ тада је он истакнуо у свом реферату, да не вреди таку књигу издавати без слика и да би требао Школски савет да се побрине за средства, како би дело угледало свет илустровано. У такав трошак неће се у нас моћи скоро приватан издавалац да упусти. Тако је од свију зоологија, што се употребљују у нашим школама, једина зоологија од J. Дусла илустрована. Дакако да су илустрације у њој врло сиромашне, али је беда, да ни те једине књиге већ више нема. Колико сретнији су том погледу Хрвати! Какве дивне слике налазе се у њиховом природопису Јосипа Јанде, што га напред наведосмо. Таке књиге су права радост већ за учитеља, а у рукама ученика оне су богати извор поуке и племените забаве. Ако је рецензенту пошло за руком, да са ово неколико речи убеди наше позване кругове о великој важности илустрованог природописа, онда ће се он потпуно задовољити тим успехом својег приказа, а уверени смо и велевредни српски писац, који је својом књигом дао повод овој рецензији.

М. Петровић.

Инв. Б. 37150

мње вечери, приче из народног живота у Србији, написао М. Ђ. Милићевић; — Јурмуса и Фатима, написао М. Ђ. Милићевић. Оцене С. В. П. — Приповетке Милорада П. Шапчанина. Оцена дра Милана Савића. (У две свеске.) — Село злоселица, од М. Ђ. Милићевића. Оцена С. В. П. — Фаради и његова открића, написао Џон Тиндл, превео А. Книћанин. Оцена профес. А. М. Матића. — 18. Матица Српска: Ванредна главна скупштина 23 јануара 1877. — Представка управнога одбора поднесена Његовом цар. и краљ. Апостолском Величанству. — Главна Скупштина 18. (30) августа 1877. — Именик „Матице Српске“ за годину 1877/8. — Позив на уписивање за чланове „Матице Српске.“

Већ из овог обилатог прегледа моћи ће увидети свако, да је „Летопис“ својски прегао, да одговори тешком задатку свом: да постане књигом народном.

Како пак књижевност заузима главно место међу потребама народног живота, а како књижевност без народне потпоре не може се развијати с успехом: то уљудно позивамо наш читалачки свет на претплату на „Летопис“.

Претплатна је цена за све четири свеске „Летописа“ за г. 1881. само 2 фор. а. вр. Дућанска је цена свакој свесци 70 н. а. вр.

Претплатни новци шаљу се у напред „**Благајници Матице Српске у Нови Сад**“, која ће сваком претплатнику уредно и тачно шиљати „Летопис“ поштом.

Умољавамо све врле родољубе српске, а нарочито **све чланове матичине**, да се приме скупљања претплате.

До одзива стоји, хоће ли моћи „Матица“ развити око „Летописа“ живљу радњу, или ће се опет морати вратити на стару меру.

Сви **чланови матичини** добијају „Летопис“ на поклон, али су дужни подмирити трошак око разашиљања.

С тога се позивају сви чланови, који желе све четири свеске „Летописа“ за г. 1881 **поштом** добијати, да пошљу у име поштарине 50 н. а. вр. „**Благајници Матице Српске у Нови Сад,**“ да би им се могао „Летопис“ тачно достављати.

„Матица“ је чинила и чини и сада све што може: да би се ширила просвета и подигла књижевност наша, сада је на народу нашем, да делом потпомогне „Матицу“ у том племенитом и узвишеном задатку њеном.

У Новоме Саду на бадњи дан 1880.

Матица Српска.

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ФПС сх 5 4

Летопис и остала издања „Матице Српске“

могу се добити:

У **Панчеву**: **У књижари Браће Јовановића као главног комисионара матичиних књига.**

У **Београду**: У књижари В. Валожића.

У **Загребу**: У књижари Св. Галца, и у књижари Л. Хартмана.

У **Задру**: У књижари С. Артале.

У **Новом Саду**: У књижари Браће М. Поповића, у књижари А. Хергера, у књижари Луке Јоцића и друга, и у благајници „Матице Српске“.

У **Прагу**: У књижари дра Грегра и Ф. Датла.

У **Сомбору**: У књижари Мил. Каракашевића.

Цена је овој књизи 70 нов. а. вр.